

»Spahina« Islamska vjerska zajednica. Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.-1938.

U radu se na temelju neobjavljenog arhivskog gradiva i suvremenog novinstva raščlanjuju prilike u Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije nakon skupštinskih izbora 1935. i ulaska Mehmeda Spaha i Jugoslavenske muslimanske organizacije u vladu Milana Stojadinovića i Jugoslavensku radikalnu zajednicu. Stojadinovićevom koncesijom Spahi obnovljena je islamska vjersko-prosvjetna i vakufska autonomija ograničena u kraljevoj diktaturi nakon 6. siječnja 1929. godine. Obnova autonomije provedena je uspostavom političko-stranačkog nadzora pristaša muslimanskog dijela Jugoslavenske radikalne zajednice u ustanovama Islamske vjerske zajednice, te uvođenjem do tada nepoznatog oblika laicizacije kojom je značajno ograničen utjecaj uleme u vjerskim i vakufskim poslovima. To je dovelo do sukoba između dijela uleme i Spahinih pristaša koji će obilježiti muslimanski društveni život, ali i utjecati na političko-stranačke odnose.

Ključne riječi: Islamska vjerska zajednica, reis-ul-ulema, Mehmed Spaho, Fehim Spaho, Hakija Hadžić, Jugoslavenska muslimanska organizacija, Jugoslavenska radikalna zajednica, Muslimanska organizacija

Uvod. Prilike u Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije uoči vlade Milana Stojadinovića

U diktaturi oktroiranu Islamsku vjersku zajednicu Kraljevine Jugoslavije uoči skupštinskih izbora 1935. obilježavale su višestruke diobe unutar islamskih vjersko-prosvjetnih i vakufskih ustanova. Konzervativna i šestosiječanjskim vlastima odana visoka islamska vjerska hijerarhija, osim s otporom modernistički usmjerene režimske svjetovne muslimanske inteligencije, okupljene oko Srpskoga muslimanskoga kulturnog i prosvjetnog društva *Gajret*, neočekivano se suočila i sa snažnim pokretom niže uleme, uglavnom džematskih imama, muderisa [nastavnika u medresama] i

mualima [vjeroučitelja], nezadovoljnih svojim položajem u Islamskoj vjerskoj zajednici. Njihove staleške zahtjeve trebala je zadovoljiti Pragmatika službenika Islamske vjerske zajednice koju je u svibnju 1934. u nacrtu usvojilo Vakufsko-mearifsko vijeće u Sarajevu. No, umjesto smirivanja imamskog nezadovoljstva, načelne i općenite odredbe Pragmatike, bez jasnog određivanja novčanih prinadležnosti svim službenicima Islamske vjerske zajednice, izazvale su snažan i brojnim rezolucijama javno iskazivan otpor niže uleme.¹

Ovo gibanje poprimilo je i određeno političko obilježje, s obzirom na povezanost visoke uleme sa šestosiječanjskim režimom. Prema redovito cenzuriranom sarajevskom *Islamskom svijetu*, koji je i vodio novinsku kampanju protiv Pragmatike, te objavljuvao imamske rezolucije, široko nezadovoljstvo upravom Islamske vjerske zajednice prelazilo je političko-stranačke okvire, pa je »na jednoj strani ostalo ono nekoliko krupnih ahmedija [aluzija na visoku ulemu] s nekoliko [svjetovnih] trabanata, a na drugoj strani svo islamsko pučanstvo Herceg-Bosne«. Zato su s »našim krupnim ahmedijama nezadovoljni svi muslimani bez obzira na prijašnje i sadašnje čisto političko ili političko-kulturno opredjeljenje«.²

Vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) nije se izjašnjavalo o rascjepu u Islamskoj vjerskoj zajednici, nastojeći iskoristiti staleško nezadovoljstvo niže uleme za vlastite političko-stranačke ciljeve, usmjerene na povratak u kraljevju diktaturi izgubljenog stranačkog utjecaja u islamskim vjersko-prosvjetnim i vakufskim ustanovama. Imamski pokret protiv vrhova šestosiječanjske vjerske i vakufske uprave podudario se i s održavanjem vakufskih izbora za džematske medžlise, kao najniža predstavnička tijela Islamske vjerske zajednice, u koja su, prema navodima kotarskih načelnika, u rujnu 1934. izabrane isključivo »najuglednije osobe pristaše Jug.[oslavenke] Nac.[ionalne] Stranke«.³ Vodstvo JMO-a bojkotiralo je ove izbore, pa u većini džematskih medžlisa nije isticalo liste svojih pristaša. Prema *Islamskom svijetu*, na izborima je odziv birača bio »relativno slab«, iako su »agitatori (...) pokazali veliku živahnost u agitaciji«. Umjesto očekivanog odziva, koji je trebao potvrditi legitimitet ustanova šestosiječanjske Islamske vjerske zajednice, i birači »koji su došli na glasanje vraćali su se sa birališta ne htijući glasati«. Široko nezadovoljstvo prilikama u Islamskoj vjerskoj zajednici, ali i utjecaj JMO-a na birače, potvrđeni su i službenim rezultatima po kojima je u Sarajevu od 7490 u biračke popise upisanih muslimana glasovalo svega 1403, a slično je bilo i u ostalim mjestima.⁴

1 »Pragmatika službenika Islamske vjerske zajednice na području Vakufsko-mearifskog vijeća u Sarajevu«, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, III/1935, br. 5, 239-267.

2 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (dalje: ABH), Kraljevska banska uprava Drinske banovine (dalje: KBUDB), Pov. D.Z. 1190/1935; »Visoko vjerski predstavnici«, *Islamski svijet* (Sarajevo), 11. V. 1934.

3 ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 2642/1934.

4 »Rezultat izbora za džematski medžlis u Sarajevu«, *Islamski svijet* (Sarajevo), 17. IX. 1934; »Izveštaj iz provincije o rezultatima izbora«, *Islamski svijet* (Sarajevo), 17. IX. 1934; »Izbori za

Vlada Bogoljuba Jevtića, neovisno o imamskim rezolucijama i prosvjedima, u dogovoru s vjerskom i vakufskom upravom u Sarajevu, u ožujku 1935. odobrila je osporavanu Pragmatiku. To je prvacima JMO-a olakšalo da na skupštinskim izborima u svibnju 1935. za svoje stranačke ciljeve pridobiju i nezadovoljnu nižu ulemu koja je u perspektivi promjene oktroiranog ustrojstva Islamske vjerske zajednice vidjela i mogućnost poboljšanja društvenog i staleškog položaja. Budući da se vladino prihvaćanje Pragmatike podudarilo s objavom Spahina pristupanja Mačekovoj oporbenoj izbornoj listi, ministarstvo unutarnjih poslova je krajem ožujka 1935. upozorilo ministarstvo pravde na pojavu »nedozvoljene izborne agitacije« u kojoj sudjeluju i islamski vjerski službenici. U izvješću stoji da protuvladinom raspoloženju među muslimanima pridonosi i »nesavesna agitacija i neverovatna parola koja se tajno širi preko muslimanskih sveštenika i verskih pretstavnika, da Bosnu i Hercegovinu treba braniti od Beograda i od Srba, koji idu za tim da tamo.[ošnji] muslimanski živalj prevedu u pravoslavlje«. Takvo djelovanje nezadovoljne uleme protivno je zakonskim odredbama, što može dovesti do intervencije vlasti, a koja bi imala za posljedicu »neželjene zaoštrenosti između državnih vlasti i muslimanskih verskih pretstavnika«. Iz ministarstva unutarnjih poslova od ministra pravde je zatraženo »dejstvo preko Njegove Preuzvišenosti Gospodina Reis-ul-uleme da se ovako nepovoljne i neistinite vesti o Srbima i Beogradu ne šire, već da se preko muslimanskih sveštenika demantuju, pošto su to samo intrige sa providnom namerom da se poseje razdor među jednokrvnom braćom muslimanske i pravoslavne veroispovesti«. ⁵

Obnova islamske vjersko-prosvjetne i vakufske autonomije nakon skupštinskih izbora 1935.

U okolnostima napuštanja tradicionalnog stranačkog autonomističkog programa, istaknutog i u Sarajevskim punktacijama iz siječnja 1933., vodstvo JMO-a je jačanje u diktaturi ograničene islamske vjersko-prosvjetne i vakufske samouprave postavilo pred Milana Stojadinovića kao ključni uvjet za ulazak u vladu i Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ). ⁶ Zato je već 30. srpnja 1935. usvojen amandman na državni proračun kojim je ministru pravde odobreno da donošenjem uredbe sa zakonskom snagom izvrši izmjene i dopune Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici iz vremena kraljeve diktature (iz siječnja 1930.). Takvim se postupkom promjenama u Islamskoj

džematske međžlise u Mostaru«, *Jugoslavenska pošta* (Sarajevo), 18. IX. 1934.

5 Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, 21-935; Adnan Jahić, »Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine«, *Prilozi*, br. 37, Sarajevo 2008, 99.

6 O vladi Milana Stojadinovića i Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici: Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, Beograd 1969; Dragan Tešić, *Jugoslavenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939*, Beograd 1997.

vjerskoj zajednici, ali ovaj put uz Spahino odobrenje, pristupilo po šestosiječanjskom obrascu tadašnjeg ministra pravde Milana Srškića, zaobilaženjem postojeće islamske vjersko-prosvjetne i vakufske uprave. Ministar pravde je u rujnu 1935. imenovao posebno povjerenstvo za izradu uredbe u kojem nije bilo predstavnika Islamske vjerske zajednice. U povjerenstvo su, osim službenika ministarstva pravde, kao predstavnici Mehmeda Spahe, ušli Fehim Spaho i Salih Safet Bašić, nastavnik na Šerijatskoj sudskoj školi u Sarajevu. Članovi povjerenstva su već na početku zasjedanja odlučili da će se sadržajno zapravo pristupiti izradi novog Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici, čime su se nagovijestile dalekosežne promjene u islamskim vjersko-prosvjetnim i vakufskim ustanovama.⁷

S obzirom na široko nezadovoljstvo prilikama u Islamskoj vjerskoj zajednici, koje su iskazivale ne samo Spahine pristaše i niža ulema, već i *Gajretova* inteligencija, suprotstavljena autonomističkim ciljevima JMO-a, postojalo je općenito muslimansko suglasje o potrebi obnove vjerske autonomije, povratka sjedišta reis-ul-uleme u Sarajevo, ali i korjenite reforme islamskih vjersko-prosvjetnih i vakufskih ustanova.⁸ Nasuprot tome, obnovljena je tradicionalna polemika o načinu izbora vjerskih i vakufskih tijela te raspodjeli moći između uleme i svjetovnih političko-stranačkih elemenata bez šerijatsko-pravne naobrazbe. Vodstvo JMO-a, zaokupljeno isključivo obnovom i jačanjem vlastitoga stranačkog utjecaja, iskoristilo je muslimansko nezadovoljstvo visokom ulemom, koja je bila odana šestosiječanjskim vlastima, pa je u izradi novog zakona zanemarilo »hodžinsko« stajalište i pristupilo izrazitoj laicizaciji Islamske vjerske zajednice. Iz izrade zakona nije isključena samo postojeća uprava Islamske vjerske zajednice, već i muslimanska javnost, pa su se već na samom početku zatvorenog rada vladina povjerenstva javili nezadovoljni dijelovi uleme, načelno skloni promjenama, ali i suprotstavljeni jačanju stranačko-laičkog utjecaja JMO-a. Povod za njihovo nezadovoljstvo bili su prvi glasovi da će se u sklopu laicizacije ukinuti višestoljetna ustanova muftijstava i muftija, a što se u »memorandumu mostarskih muslimana«, upućenog Spahi u studenome 1935., naziva »atentatom na najosjetljivije islamske osjećaje i tradiciju«.⁹ Na mostarski memorandum nadovezuje se i predstava tuzlanske Organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije *Mirkat* u kojem se Spahu podsjećalo da su »imami, muftije i vrhovni vjerski starješina glavni (...) stupovi vjerske organizacije«, oko kojih se »bezuvjetno ima okretati sve što se odnosi na vjeru i vjerski život muslimana«.¹⁰

Većina potpisnika prosvjednih rezolucija obnašala je različite dužnosti u šestosiječanjskoj Islamskoj vjerskoj zajednici, pa su njihovi prigovori odbacivani i kao

7 A. Jahić, »Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine«, 97.

8 »Pred reviziju ustava I.V.Z.«, *Islamski svijet* (Sarajevo), 30. VIII. 1935.

9 »Memorandum koji je upućen iz Mostara g. Dru Mehmedu Spahi, ministru saobraćaja povodom vijesti o dokidanju muftijstava«, *Hikjmet*, VI/1935, br. 6, 175.

10 »Predstavka glavnog užeg odbora 'Mirkata' povodom vijesti o dokidanju muftijstava«, *Hikjmet*, VI/1935, br. 6, 177; A. Jahić, »Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine«, 104.

nezadovoljstvo poraženih pristaša diktature. No, krajem prosinca 1935. neočekivana potpora alimskim zahtjevima stigla je i od »muslimana akademičara Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu«, koji su u diktaturi vodili polemiku s vjerskim vlastima i ulemom u Sarajevu. U proglašenju muslimanskih studenata u Zagrebu izriče se potpora memorandumima mostarskih muslimana i tuzlanskog *Mirkata* i prosvjeduje »protiv ukidanja muftijstava« u trenutku »kada se mi muslimani akademičari zajedno sa ovdašnjim muslimanima borimo za što skorije uspostavljanje muftijstva u Zagrebu«. Diktatorski vjerski zakon, koji treba ukinuti, donesen je »pod bivšim abnormalnim prilikama« i predstavlja »nečuven (...) napadaj« na Islamsku vjersku zajednicu, koja »kao i ostale vjerske zajednice po svojoj prirodi mora biti autonomna«. Prvaci JMO-a se optužuju da su »stvarni izvršioци« volje onih koji su donijeli diktatorski zakon, te da su iz odlučivanja o vjerskim pitanjima isključili muslimansku javnost. Zato nema razlike »između donošenja novog zakona o IVZ i zakona od 31. januara 1930. koji je kod muslimanske javnosti naišao na najveće negodovanje«. S aluzijom na ulazak JMO-a u vladu i JRZ, ističe se da novi zakon »leži na centralističkom principu, a što je najporaznije, na centralističkom principu kojega provodi jedna državna vlast u život jedne vjerske zajednice«. Zato se zaključuje da će novi Spahin zakon o Islamskoj vjerskoj zajednici biti zapravo »Srškićev zakon u novom ruhu, pa sva uvjerenja od strane nekih 'političkih predstavnika' muslimana smatramo običnom demagoškom maglom i predizbornim manevrom«. ¹¹

Prvaci JMO-a izbjegavali su javno izjašnjavanje o tajnovitom radu vladina povjerenstva, uvjereni da će jedini otpor promjenama u Islamskoj vjerskoj zajednici dolaziti iz dijelova postojeće vjerske i vakufske elite, te od politički poraženih muslimanskih pristaša šestosiječanjske diktature. S obzirom na neočekivano razbuktavanje »muftijske polemike« i prije donošenja novog zakona, tek krajem prosinca 1935. prvi put se i jedan od stranačkih prvaka osvrnuo na prigovore nezadovoljne uleme. Mahmud Behmen je u sarajevskom hrvatskom *Jugoslavenskom listu*, koji je nasuprot sarajevskoj srpskoj *Jugoslovenskoj pošti* podupirao Stojadinovićevu vladu, odbacio tvrdnje iz memoranduma upućenih Spahi da je »eventualno ukidanje nadležstva muftijstva protivno šeriatskim propisima«. Pozvao se na primjere iz muslimanske povijesti »kada nije bilo muftija u današnjem značenju te riječi odnosno da se ta ovlaštena lica koja su donosila fetve nisu zvali muftije«. Behmen je naveo da navodno nije »upućen u detalje projekta novog zakona«, ali mu je »dobro poznato da se je pri izradi projekta (...) vodilo najstrožije računa o šeriatskim propisima«. Odbio je i prigovor da muftije trebaju nadzirati islamske prosvjetne ustanove, jer je »prigodom (...) putovanja po našim raznim srezovima čuo (...) od starijih ljudi, da ima mjesta, u koje muftija ni kroz 50 godina nije ni zavirio«. Zaključio je da muftije »kakve smo mi imali, nijesu ni u stanju vršiti inspiciranje škola i ostalih institucija, kako

11 »Muslimani akademičari Zagrebačkog sveučilišta protestuju protiv ukidanja muftijstava«, Zagreb, 23. prosinca 1934, objavljena preslika u: Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Zagreb 2007, 103.

sa svojom spremom tako i sa svojim autoritetom, a najmanje su se mogle uzvisiti na položaj 'glavnog vođe i pretstavnika svoga područja'.¹²

Unatoč Spahinjoj odluci da se iz rada na donošenju novog zakona isključi uprava Islamske vjerske zajednice, Stojadinović je prvi nacrt uredbe u prosincu 1935. dostavio i reis-ul-ulemi Ibrahimu Maglajliću kojem je predložio da ministarstvu pravde uputi svoje primjedbe. Maglajlić je početkom siječnja 1936. Stojadinoviću zahvalio »na pažnji s kojom ste me izvoleli počastiti dostavljanjem projekta«, ali je podsjetio da je nacrt uredbe sastavljen bez njegova »znanja i saradnje«. Reis-ul-ulema je prigovorio da u predloženim promjenama ima dijelova koji »daju mogućnost vršenja partijsko-političkih uticaja na versku upravu, od čega bi trebala biti vera pošteđena«. Osim toga, pojedinim se odredbama predviđa »laicizacija verske uprave, te uklanjanje sadašnjih verskih funkcionera u cilju sprovođenja tih težnja, radi čega se verovatno Uredba drži u tajnosti«. Maglajlić je Stojadinoviću dostavio i konkretne primjedbe vezane, među ostalim, uz ukinuće muftijstava, ali i prijenos sjedišta reis-ul-uleme iz Beograda, jer »koliko god ima razloga da sedište Reis-ul-uleme bude u Sarajevu, kao jednom muslimanskom centru, isto toliko ima razloga da sedište (...) bude u Beogradu«. Prihvatio je da se vakufska tijela biraju »jednakim i neposrednim glasanjem«, ali kako bi se »onemogućili partijsko-politički uticaji« u zakon treba dodati da »političke partije ne mogu prigodom izbora (...) isticati svoje liste i kandidovati svoje pretstavnike«. Pozvao se na stanje u vakufskim ustanovama prije 1929., kada su »političke partije [JMO] ometale pozitivni verski i versko-prosvetni rad (...) što je dovodilo do velikih materijalnih šteta«. Zaključio je da ne odgovara »duhu demokratije, da se ovako jedan važan zakonski projekat drži u tajnosti, što daje opravdanu sumnju, da se hoće sa ovom Uredbom izvršiti nešto što ne odgovara interesima i željama narodnim«. ¹³

Maglajlić je nakon toga više puta bezuspješno tražio službeni sastanak sa Stojadinovićem, koji je zbog zauzetosti »važnim državnim poslovima«, a zapravo iz obzira prema Spahi, izbjegavao susret i s ostalim prvacima šestosiječanjske islamske vjerske i vakufske uprave.¹⁴ To je navelo zastupnika u Narodnoj skupštini Mustafu Mulalića, izabranog na Jevtićevoj listi i nepomirljivog protivnika JMO-a i Stojadinovićeve vlade, da 22. siječnja 1936., u dogovoru s reis-ul-ulemom Maglajlićem, predsjedniku vlade i ministru pravde uputi skupštinsku interpelaciju o najavljenoj vladinoj uredbi kojom se »ukidaju muftistva i uspostavljaju komesarijati«. Mulalić je u interpelaciji optužio Stojadinovićevu vladu da donošenjem novog zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici iskazuje »surevnjivost na plodonosni rad šestojanuarskog režima«, a vlada usvaja uredbu »bez intervencije, pa čak i bez ikakve konzultacije« postojećih

12 »Oko ukidanja muftijstava«, *Jugoslavenski list* (Sarajevo), 22. XII. 1935.

13 AJ, Zbirka Milana Stojadinovića (dalje: ZMS), 25 – 314/323. Predstavka reis-ul-uleme Ibrahima Maglajlića Milanu Stojadinoviću od 9. siječnja 1936.

14 AJ, ZMS, 25 – 334. Pismo reis-ul-uleme Ibrahima Maglajlića Milanu Stojadinoviću od 14. siječnja 1936.

ustanova Islamske vjerske zajednice. Prema Mulaliću, Islamska vjerska zajednica počiva na muftijstvima, a »svim narodnim pokretima protiv tuđinskog nasilja stajale su na čelu narodne muftije (Džabić, Maglajlić) pa se zajednica ne može ni zamisliti bez ovih najzaslužnijih institucija«. Osim toga, predloženom uredbom vlada u Islamsku vjersku zajednicu uvodi »najparadoksalniju instituciju komesarijat«. Zato je, s aluzijom na činjenicu da su nadležni ministri bili katolici, zatražio objašnjenje o tome »kako će izgledati taj komesar gospodina Ministra Miškulina i Korošca na presvetloj stolici vrhovnog verskog starešine«, jer nitko »ne može zamisliti mogućnost svrgavanja Nj. Svetosti Patrijarha i postavljanje na svetu stolicu komesara Ministra g. Miškulina, koji bi bio civilni vrhovni starešina Srpsko-pravoslavne verske zajednice, a još se može manje zamisliti komesar na kaptolskoj stolici presvetlog nadbiskupa«. Mulalić je zaključio da Stojadinovićeve vlada predloženom uredbom Islamsku vjersku zajednicu uvlači u »političko partizanstvo«, koja će time postati »organ i jedne najreakcionarnije partije« [JMO-a].¹⁵

Stojadinović je zbog različitih prigovora, ali i podozrenja prema mogućnosti da nova vakufska samouprava u Skoplju postane uporište svjetovne albanske političko-nacionalne akcije, neočekivano 20. veljače 1936. od ministra pravde zatražio da se konačni tekst uredbe uputi reis-ul-ulemi »pre nego što [je] Ministarski savet definitivno ne usvoji, da biste, reda radi, čuli i njegovo mišljenje«. ¹⁶ Spaho je ovu odluku shvatio kao pokušaj trajne odgode usvajanja novog zakona, pa je dan kasnije intervenirao kod Stojadinovića. U opširnom pismu, koje je supotpisao i ministar Šefkija Behmen, Spaho je obavijestio Stojadinovića da se pristupanje promjenama u Islamskoj vjerskoj zajednici neopravdano već »mjesecima (...) odlaže«. Prvo se, »više nego je trebalo«, čekalo na imenovanje vladinog povjerenstva za izradu uredbe. Zatim se »mjesecima čekalo« na primjedbe nadležnih ministarstava, a kada su muslimanski ministri »učinili krajnje žrtve u popuštanju«, donošenje uredbe je ponovno odgođeno. Spaho je skrenuo pozornost Stojadinoviću da je predložena uredba samo ispravljanje »jedne nepravde, koja nam je učinjena, a ono što muslimani ovom uredbom dobivaju, imali su i pod tuđinskim režimom«. Podsjetio je i da je pristao da se umirovljenjima visoke uleme »bogato nagrade čak i oni, koji su saradivali na uništavanju naše vjersko-prosvjetne samouprave«. Spaho je zaključio da je ovakvo odugovlačenje zapravo pokušaj da se trajno onemogući donošenje zakona, pa je obavijestio Stojadinovića da podnosi ostavku na položaj ministra »koji sam imao čast zauzimati u vladi, kojoj ste Vi na čelu«. ¹⁷ Budući da se Spahina ostavka podudarila i s krizom u JRZ-u koja je nastupila nakon izlaska iz stranke radikalskog Glavnog odbora, te glasinama o skorom padu vlade, Stojadinović je zanemario primjedbe iz

15 *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, Godina 5, Beograd 1936, Knjiga 2, 54-55.

16 AJ, ZMS, 44 – 85. Pismo Milana Stojadinovića ministru pravde Mili Miškulinu od 20. veljače 1936.

17 AJ, ZMS, 44 – 310/311. Pismo Mehmeda Spahe Milanu Stojadinoviću od 21. veljače 1936.

nadležnih ministarstva, pa je žurno već 28. veljače 1936. konačno proglašena Uredba sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije.¹⁸

Izmjenama šestosiječanjskog Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici ukinuta je ustanova muftijstava i muftija, zadržana postojeća upravna podjela na sarajevski i skopski ulema medžlis i vakufsko-mearifski sabor (ranije vijeće), a sjedište reis-ul-uleme iz Beograda je vraćeno u Sarajevo. Određeno je da se izbor članova dvaju vakufsko-mearifskih sabora i nižih upravnih tijela »vrši jednakim, tajnim i neposrednim glasanjem« svih punoljetnih muslimana državljana Kraljevine Jugoslavije. Sastav i djelokrug samoupravnih tijela naknadno se trebao propisati Ustavom Islamske vjerske zajednice. Ključni element Uredbe bila je odredba o raspuštanju svih zatečenih vjerskih i vakufskih tijela, uključujući i reis-ul-ulemu, čije su poslove preuzeli trojica naiba [povjerenika] kojima je stavljeno u zadaću i donošenje novog Ustava Islamske vjerske zajednice.¹⁹

Odlukom ministra pravde od 14. ožujka 1936. za prvog naiba, koji je preuzeo poslove reis-ul-uleme, imenovan je Salih Safet Bašić, a za naibe sarajevskog i skopskog ulema medžlisa Fehim Spaho i skopski odvjetnik rodom iz Novopazarskog sandžaka Fevzija Hadžihamzić.²⁰ Time je u Islamsku zajednicu uveden privremeni komesarijat koji će svojim odlukama otvoriti put za uspon nove vjersko-prosvjetne i vakufske elite izravno povezane s Mehmedom Spahom i muslimanskim dijelom JRZ-a. Odlukama naiba i naibskog odbora, u kojem su također prevladavali imenovani stranački predstavnici muslimanskog JRZ-a, izvršen je korjenit zahvat u islamske vjersko-prosvjetne i vakufske ustanove, koji je po svom opsegu prelazio i okvire Srškićeve šestosiječanjske intervencije. Tako su i prije donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice umirovljeni ili otpušteni iz službe svi članovi sarajevskog Ulema medžlisa, a zatim su i prije vakufskih izbora izvršene smjene u svim kotarskim vakufskim tijelima, u koja su imenovani isključivo mjesne pristaše muslimanskog dijela JRZ-a.²¹

Odmah nakon imenovanja naibskog komesarijata, sarajevskom Vrhovnom šerijatskom sudu i mjesnim šerijatskim sucima stigla je anonimna sudačka predstavka u kojoj se prosvjeduje protiv »Spahinog Zakona«, koji je »već stupio na snagu i kojega Spahin rođeni brat provodi u život«. Prema navodima iz predstavke, novi zakon je usvojen »samo zbog toga da se (...) vakufske kancelarije i vjerske institucije pretvore u Filijale Spahine, jer su sada tamo u povjerenstvima samo njegovi ljudi«. U naibski odbor postavljeni su »ljudi Spahini aminaši« koji su u rad i upravljanje vakufima

18 A. Jahić, »Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine«, 105.

19 »Privremeni komesarijat u Islamskoj vjerskoj zajednici«, *Jugoslavenski list* (Sarajevo), 1. III. 1936; »Značaj izmena i dopuna u Zakonu o Islamskoj vjerskoj zajednici«, *Samouprava* (Beograd), 4. III. 1936.

20 »Naibi Islamske vjerske zajednice su postavljeni«, *Pravda* (Sarajevo), 20. III. 1936.

21 »Promjene u vakufsko-mearifskoj upravi«, *Pravda* (Sarajevo), 9. IV. 1936.

»potpuno neupućeni (...), čak ni sa svojim imetkom ne znaju upravljati a kamoli sa vakufskim«. Za sarajevskog naiba imenovan je »brat dr. Spahe notorna pijanica«, čime je »cijelom Islamskom narodu nanešena grdna uvreda«. Zato se u predstavi poziva šerijatske suce da podnesu ostavke u kotarskim vakufskim tijelima »da ne doživite, da vas pijani Naibi i još pijaniji vijećnici smjenjuju sa položaja pretsjednika«. Time će šerijatski suci otkloniti svoju odgovornost za stanje u vakufima, jer će »Spahe naći ponovo i drugu Mustrbanku' [propala stranačka Muslimanska trgovačka i obrtnička banka] (...) i uskoro oštetiti vakuf sa nekoliko milijuna dinara (...). Šerijatski suci »znati će (...) se odužiti Spahi i njegovoj koteriji čim se pruži prilika samo ako budemo znali čuvati naše dostojanstvo«. U predstavi se zaključuje da je »Spahin rad uperen samo na štetu Islamske vjerske zajednice«, posebice jer su »ukinute Muftije kao najstarija i najvažnija Islamska institucija«. Spaho će, »ako ga pomognemo kod budućih izbora te dodje do kakove vlasti (...) ukinuti i šer.[ijatske] sudove, jer za njega šer.[ijatski] sudovi (...) nemaju važnosti«. ²²

Nasuprot takvim prigovorima, sarajevska *Pravda* je u ime muslimanskog dijela JRZ-a uredbu o izmjenama zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici označila kao »najljepši i najdragocjeniji bajramski dar od strane Kraljevske vlade muslimanima Kraljevine Jugoslavije«. Isticalo se da uredba Islamskoj vjerskoj zajednici jamči neograničenu samoupravu, te da »Islam kao priznata vjera u Jugoslaviji i sve muslimanske vjerske ustanove kao i njihove imovine dobivaju (...) punu zaštitu države«. U uredbi je »konsekventno sprovedeno načelo izbornog sistema«, a »samo se po sebi razumije, da će se za članove (...) izbornih tijela birati ljudi s potrebnim kvalifikacijama, koji će moći da prosude sposobnosti kandidata za (...) viša mjesta u budućoj organizaciji Islamske vjerske zajednice«. Odbijeni su prigovori ukidanju muftijstava, jer je »dugogodišnje iskustvo pokazalo da muftije nijesu učinile Islamskoj vjerskoj zajednici onoliko usluga, koliko je odgovaralo materijalnim žrtvama koje je Islamska vjer. [ska] zajednica za njih podnosila«.

U vezi s naibskim povjerenicima, kojima su samo »zlobni kritičari dali ime 'komesara', isticalo se da se prijelaz u »novo stanje«, koje »treba da upravu Islamske vjerske zajednice preda u ruke narodne«, nije mogao povjeriti »ljudima, koji su saradivali na ukidanju naše vjersko-prosvjetne autonomije«. Zaključeno je da će nova Islamska vjerska zajednica biti utemeljena »na načelu pune narodne samouprave«. ²³ Slično je nastupio i Mehmed Spaho koji je na stranačkoj skupštini u Zenici, bez obzira na ukidanje muftijstava kao takvih, ustvrdio da »naši protivnici kažu da smo bezvjernici, iako smo mi ukinuli samo one muftije, koje je postavio dr. Milan Srškić za vrijeme svoga ministროvanja«. ²⁴

22 Historijski arhiv u Sarajevu (dalje: HAS) Ostavština Fehima Spahe (dalje: OFS), SF – 32. »Dragi kolega«, bez nadnevka.

23 »Islamska vjerska zajednica dobila je potpunu autonomiju«, *Pravda* (Sarajevo), 4. III. 1936.

24 »G. Dr Mehmed Spaho o muftijama koje je postavljao g. Dr M. Srškić«, *Jugoslovenska pošta* (Sarajevo), 4. X. 1936.

Stranačka laicizacija Islamske vjerske zajednice, začeta ukidanjem muftijstava, svoj konačni pravni oblik dobila je novim Ustavom Islamske vjerske zajednice kojim su potvrđene glavne smjernice iz vladine uredbe iz veljače 1936. godine. Ustav je u skladu sa stranačkim koncepcijama Spahinih pristaša u srpnju 1936. sastavio naibski odbor u kojem je, prema izjavi prvog naiba Saliha Safeta Bašića, »vladala (...) puna jednodušnost, sve je primano jednoglasno, nije istaknuto niti jedno odvojeno mišljenje«. ²⁵ Vlada je odobrila novi Ustav Islamske vjerske zajednice u listopadu 1936. čime je konačno postavljen i pravni temelj za obnovu u diktaturi izgubljenog stranačkog utjecaja JMO-a u vjerskim i vakufskim poslovima.

Ključne odredbe Ustava na podlozi kojih je provedena laicizacija i uveden stranački nadzor u Islamskoj vjerskoj zajednici odnosile su se na sastav vakufskih predstavničkih tijela, izborni postupak i način izbora članova Ulema medžlisa i reis-ul-uleme. U prvotnom nacrtu Ustava stajala je i odredba da atribute »muslimanski i islamski« mogu isticati samo novine, časopisi i ostala glasila koja izlaze u nakladi Islamske vjerske zajednice. Time se željelo onemogućiti da muslimanske skupine suprotstavljene JRZ-u koriste u svojim nastupima vjersku oznaku. U konačnom ustavnim tekstu ipak je došlo do promjene, pa je u članku 35. navedeno da »Islamska verska zajednica ima pravo da od nadležnih državnih vlasti zatraži u danom slučaju zabranu nošenja atributa 'islamski', 'muslimanski' i slično onim novinama, časopisima i povremenim spisima (...) ako očividno svojim pisanjem idu na štetu legitimnih interesa Islamske verske zajednice«. Isto se navodi »i u pogledu udruženja (društava) koja u svome nazivu ili podnazivu sadrže u prednjem stavu navedene atribute, ili im je u oznaci cilja i svrhe naglašeno delovanje za Islam«. ²⁶ Za sarajevsku *Muslimansku svijest*, tada još uvijek povezanu s Muslimanskom organizacijom Hakije Hadžića, nije bilo sumnje da je riječ o »vjerskoj cenzuri« kojom se »hoće ukloniti mogućnost kritike rada u vjerskim ustanovama putem muslimanskih novina«. ²⁷

Novinu, nepoznatu u Štatutu iz 1910. i šestosiječanjskom zakonu i Ustavu, predstavljala je ustavna odredba o zastavi Islamske vjerske zajednice koja je »zelena sa belim polumesecom i petokrakom zvezdom u sredini«. Budući da su se nove zastave pojavile i prije sastavljanja propisnika o načinu i mjestima njihova isticanja, ban Drinske banovine je u lipnju 1937. izvijestio Stojadinovića o »krajnjem verskom konzervativizmu« sarajevskih pristaša JMO-a, koji se »ispoljio i na dan 'Kurban-Bajrama'«. Podsjetio je da se »do sada nisu (...) smele isticati verske (zelene) zastave«, ali koje su se za Bajram pojavile u Sarajevu na džamijama i nekim građanskim ustanovama i kavanama. Zbog isticanja zelenih zastava »ovdašnji Srbi počeli su protesovati, označujući to kao izazivanje, navodeći da (...) Spahinovci koriste što je u njihovim rukama vlast«. Prema njegovu izvješću, pristaše *Gajreta* su se protivile

25 »Naibski odbori su usvojili nacrt novog Ustava I. V. Zajednice«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 10. VIII. 1936.

26 Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, Sarajevo 2001, 135.

27 »Novi Ustav Islamske vjerske zajednice«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 16. XI. 1936.

isticanju zelenih zastava, »jer ne žele (...) da izazivaju Srbe sa kojima žele bratski da žive, a kojima je isticanje Srpskih zastava o Vidovdanu prošle godine bilo zabranjeno«. Zbog srpskog nezadovoljstva, upravitelj sarajevske policije je intervenirao kod Mehmeda Spahe koji je »preduzeo korake, da se zastave skinu, ali je to usledilo tek po podne istog dana«. Zato je banska uprava zatražila od upravitelja policije »da od sada prema svakom posebice slučaju povede istragu i novčano kažnjava«. U izvješću Stojadinoviću je zaključeno da je pojavom zelenih zastava »stvoren (...) presedan, jer će Hrvati a verovatno i Srbi pozivajući se na isticanje ovih muslimanskih zastava i sami pokušati isticanje svojih«. Zato je banska uprava u Sarajevu izdala i »potrebne upute« nižim upravnim tijelima kako bi se »sprečilo iskorišćavanje ovoga slučaja«. ²⁸

Jedan od razloga zbog kojih je na početku odlagano donošenje uredbe o promjenama šestosiječanjskog Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici bio je i problem uspostave islamske vjersko-prosvjetne i vakufske samouprave na području skopskog Ulema medžlisa koji je obuhvaćao, osim Beograda i Crne Gore, Novopazarski sandžak, Makedoniju i Kosovo, označavanih i pojmom »Južne Srbije«, a nastanjenih i muslimanskim Albancima i Turcima. Spaho je, zaokupljen što bržom obnovom vjerske i vakufske samouprave u Bosni i Hercegovini, prihvatio da u Ustav Islamske vjerske zajednice uđe odredba po kojoj je jedini »službeni jezik u svim zvaničnim poslovima Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije državni jezik«, iako je u prvotnom nacrtu stajala odredba o »materinjem jeziku«. Time je dodatno onemogućeno da islamske samoupravne ustanove na području skopskog Ulema medžlisa postanu moguća uporišta albanske političko-nacionalne i kulturne akcije. Zato je novim Ustavom određeno i da svaki kandidat za niža vakufska tijela mora govoriti, a za [skopski] Vakufsko-mearifski sabor i »da govori, čita i piše državnim jezikom«. Albancima i Turcima onemogućena je i osnovna vjerska pouka na materinjem jeziku, budući da je u Ustavu stajala odredba po kojoj se i nastava u mektebima održava isključivo na »državnom jeziku«. ²⁹

Ova Spahina koncesija Stojadinoviću poslužila je kao dodatni poticaj protivnicima novog Ustava, pa se u jednom od brojnih pamfleta protiv muslimanskog dijela JRZ-a, koji su nastajali u krugu nezadovoljne uleme i pristaša Muslimanske organizacije Hakije Hadžića i Ademage Mešića isticalo i sljedeće:

»Zlonamjerni sastavljači ovoga zakona, po imenima sve sami muslimani, skovali su još jednu zavjeru protiv svoje vjere članom 207 ustava IVZ. Po odredbi ovog člana, muslimanska vjeronauka može se učiti samo i isključivo na državnom jeziku. Arnautska i turkuška djeca i njihove hodže ne znaju državnog jezika. Prema tome skoro polovici muslimana u ovoj državi zakonom se zabranjuje odgajanje djece u vjeri, kojoj pripadaju njihovi roditelji. Ovo je jedinstven slučaj na cijelom svijetu i eklatantan primjer

28 AJ, ZMS, 48 – 351. Izvješće bana Drinske banovine Milanu Stojadinoviću od 24. lipnja 1937.

29 M. Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, 134.

ugnjjetavanja i nasilne vjerske asimilacije naše braće u Južnim krajevima. Nije li kulturna sramota i za naciju i za državu da se ovako postupa sa jednom lojalnom vjerskom manjinom čiji su očevi i djedovi poštovali i do dana današnjeg sačuvali sve historijsko-vjerske ustanove pravoslavlja na Jugu? Zar pretstavnik sadašnjeg režima nije stid i zar se ne sjećaju činjenice, da je šaka Srba u granicama turskog carstva iz god. 1878.-1912. imala svoje tri autonomne srednje škole, jednu bogosloviju i velik broj auton.[omnih] osnovnih škola? Je li 'netolerantna i zulumčarska' turska država uspostavila Srpsku patrijaršiju i to iz vlastite inicijative i u vremenu najveće svoje moći, kada je Europa strepila pred njom? Znaju li biogradski šoveni da nekoliko desetina skadarskih Srba u muslimanskoj Albaniji imaju svoju autonomnu školu sa vjerskom i svjetovnom nastavom?»³⁰

Problem islamske vjersko-prosvjetne i vakufske samouprave, pored zahtjeva za uspostavu bosansko-hercegovačke autonomije, našao se u temeljima stranačkog programa i političke akcije Hakije Hadžića i njegove oporbene Muslimanske organizacije.³¹ Hadžić se u javnom i kulturnom životu prije 1929. isticao izrazitim laicizmom i modernizmom, koji je na simboličan način naglašavao i među muslimanima u Bosni i Hercegovini neuobičajenim nošenjem šešira, pa je u konzervativnim islamskim krugovima, ali i među pristašama JMO-a, podrugljivo označavan kao »fra Hakija«.³² Bez obzira na stare ideološke sukobe s konzervativnim vjerskim krugovima, zbog snažne kritike Spahina zahvata u Islamsku vjersku zajednicu, Hadžić je uspio za svoju hrvatsku muslimansku političko-nacionalnu i stranačku akciju protiv JRZ-a pridobiti dio starije uleme koja je obnašala dužnosti u šestosiječanjskoj upravi Islamske vjerske zajednice, ali i utjecajnu skupinu mlađe uleme školovane na kairskom sveučilištu *El-Azhar*, okupljene oko mladog konzervativnog učenjaka Mehmeda Handžića i sarajevskog društva *El-Hidaje*, a koja je tek nakon 1935. stupila u vjerski i društveni život. Hadžićeve pristaše, kao zagovornici obnove islamske vjersko-prosvjetne i vakufske samouprave, na samom su početku odobravali promjenu Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici, kao priloga uklanjanju ostataka šestosiječanjskog režima među bosansko-hercegovačkim muslimanima. No, kada je donošenjem Ustava i odlukama privremenog komesarijata u vjerskim i vakufskim poslovima uspostavljen stranački nadzor muslimanskog dijela JRZ-a, Muslimanska organizacija svoju političku akciju snažno usmjerava na kritiku vakufske

30 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo (dalje: AGHB), A-428/B. »Murtatluk braće Spaha«.

31 O Muslimanskoj organizaciji: Tomislav Išek, »Stvaranje i djelovanje muslimanskog ogranka Hrvatske seljačke stranke 1935-1941.«, *Prilozi*, br. 23, Sarajevo 1988, 209-239; Z. Hasanbegović, »Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.«, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008, br. 3, 969-998.

32 Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Zagreb 1990, 81.

uprave i pridobivanje nezadovoljne uleme. Zato se u studenome 1936. u stranačkoj »Ramazanskoj odluci«, kojom se proglasilo pristupanje Muslimanske organizacije Mačekovu političkom vodstvu, osuđuje i intervencija muslimanskog dijela JRZ-a u Islamskoj vjerskoj zajednici:

»Povrh tih političkih i privrednih pogrešaka taknuše [Spaho i JRZ] bez ikakvog znanja i pitanja mjerodavnih muslimanskih vjerskih faktora i u vjerske stvari, pa ukinuše mustije, bez kojih nema na svijetu ni jedne zemlje, u kojoj ima muslimana, – donesoše novi zakon o islamskoj vjerskoj zajednici ne pitajući za mišljenje ni pojedine istaknute i opće priznate i poznate vjerske učenjake i predstavnike niti ilmijske organizacije, radeći sve samo u najužem krugu t. zv. Naibskog vijeća, koje je postavila vlast na komesarski način, a u kojemu uz potpune laike-adžamije [neiskusne, neupućene] i jednim dijelom i svjetski i vjerski skroz neobrazovane ljude ne sjedi iz cijele Bosne i Hercegovine izvan Sarajeva ama baš ni jedan jedini alim, dok mjesto cijelog skopskog ulema medžlisa od nekoliko alima sjedi jedan – advokat«.³³

Budući da su vakufski izbori bili preduvjet za ukinuće naibskog komesarijata, izbor novog reis-ul-uleme i utemeljenje redovitih islamskih vjersko-prosvjetnih i vakufskih ustanova, u sarajevskoj *Muslimanskoj svijesti* se u ime Hadžićeve skupine u lipnju 1936. isticalo da »našem Islamu (...) može teško škoditi uvlačenje u politiku i operiranje s vjerskim parolama u njoj«. Iz vjere je potrebno »izključiti (...) sve elemente suvremene političke prirode«, a u Islamskoj vjerskoj zajednici »dnevna politika ne bi smjela imati nikakva utjecaja«. Zato je Spahinim pristašama upućen poziv da se na vakufskim izborima suzdrže od stranačkog nastupa:

»Danas stojimo pred izborima za visoke vjerske predstavnike; posrednim ili neposrednim, javnim ili tajnim svejedno. Tek najuljudnije molimo one koji će izbore provoditi, da ne padaju u staru pogriješku, da u ove izbore ne miješaju, makar sasvim posredno politiku. To će opet biti nova nesreća. Mogu se izbori najpravednije i na puno zadovoljstvo muslimana provesti i bez političkih parola, i bez raznih političkih metoda, mogu se ti izbori, ne bude li u njima politike, provesti dostojanstveno, kako to priliči Islamu i muslimanima. (...) Mi kao osvjedočeni hrvatski nacionalisti, ma da se aktivno zanimamo politikom, molimo sve, koji će u ovom pogledu imati utjecaja, da se konačno odluče protiv političkog mešetarenja našom vjerskom zajednicom. Konačno je vrijeme, da uvidimo, da su u vjerskoj upravi potrebni mir, staloznost i sposobnost, da bi mogla poći naprijed«.³⁴

33 AGHB, A – 503/B, »Ramazanska odluka Muslimanske organizacije«.

34 »Politički utjecaji i naša vjersko-prosvjetna i imovinska uprava«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 18. VI. 1936.

Slično je u prosincu 1936. nastupio i Hakija Hadžić na sastanku svojih sarajevskih sljedbenika kojima je, prema navodima Uprave policije, rekao da vakufski izbori nisu »političko pitanje, nego čisto muslimansko vjersko«, te »ne gledajući na stranu političku, već na razum (...) da se opredijele tamo gdje treba i da izaberu ljude svjesne, obrazovane i čestite (...) koji će raditi za vjersku zajednicu, a nikako da u ove izbore ne miješaju politiku, niti u njima da vide kakav politički čin«. ³⁵

Spaho je zanemario pozive svojih političkih protivnika, pa je u siječnju 1937. u Sarajevu u prostorijama *Merhameta* održao »konferenciju svojih prijatelja iz cijele Bosne i Hercegovine«, a kako bi se utvrdile »glavne linije rada i načina postavljanja kandidatskih lista« na vakufskim izborima. Okupljenim stranačkim pristašama rekao je da će se nakon izbora konačno oživotvoriti novi zakon i Ustav Islamske vjerske zajednice, a »koje je donijela vlada g. Dra Milana Stojadinovića, potpuno u skladu sa šerijatsko-pravnim principima«. Pozvao je muslimanske članove JRZ-a da u Vakufsko-mearifski sabor biraju »pouzdana i sposobne ljude, koji će znati i moći udariti solidne temelje novoj vakufsko-mearifskoj upravi«. Na skupštini je na prijedlog Mahmuda Behmena jednoglasno zaključeno i »da nosioc kandidatskih lista u svim okruzima bude ministar g. Dr. Mehmed Spaho«. Time su izbori dobili izraziti političko-stranački značaj, a Spahin nedvojbena autoritet trebao je dodatno zajamčiti pobjedu kandidata muslimanskog dijela JRZ-a, te nezadovoljnike potaknuti na odustajanje od isticanja suprotstavljenih vakufskih lista. ³⁶

Sve do Spahine sarajevske skupštine Hakija Hadžić je pokušavao pridobiti za kandidaturu na vakufskim izborima u diktaturi umirovljenog reis-ul-ulemu Džemaludina Čauševića, koji je još krajem prosinca 1935. »hair dovom« [molitva za sreću] neizravno odobrio njegovu političku akciju protiv Spahe i JRZ-a. Zagrebački *Obzor*, neupućen u stvarne odnose u sarajevskim muslimanskim vjerskim i političko-stranačkim krugovima, odmah nakon usvajanja vladine uredbe o izmjenama zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici pisao je da u »muslimanskim narodnim redovima vlada gotovo jednodušnost« oko zahtjeva da novi reis-ul-ulema bude Džemaludin Čaušević, koji je »opće omiljen (...) i slovi kao najučenjiji teolog, za koga se zna i izvan ove države«. ³⁷

No, kada je Spahin naibski odbor u novom Ustavu Islamske vjerske zajednice zadržao raniju odredbu po kojoj se na položaj reis-ul-uleme ne može birati osoba starija od 65 godina, *Muslimanska svijest* je zaključila da se time ne će onemogućiti Čauševićeva kandidatura, jer je »naš uvaženi starina mlađi«, a to može dokazati i »sudskim dokumentom«. ³⁸ Među Hadžićevim se pristašama vjerovalo da bi Čaušević »radi svoje lične popularnosti kao i radi koncentriranja opozicionih snaga, u

35 ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 6840/1936.

36 »Konferencija Dra Spahe sa našim prijateljima«, *Pravda* (Sarajevo), 15. I. 1937.

37 »Predstoje velike promjene na visokim položajima vjerske uprave«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 11. III. 1936.

38 »Novi ustav Islamske vjerske zajednice«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 16. XI. 1936.

prvom redu pristaša Hrv.[atskog] Narodnog Pokreta oko njegove ličnosti, mogao imati uspjeha«, te da bi pobijedio »barem u banjalučkom i bihaćkom okružju«. ³⁹

Izaslanici Muslimanske organizacije, nakon sarajevske skupštine na kojoj je Spaho najavio isticanje svoje vakufske liste, posjetili su Čauševića i »zamolili ga: neka kao poznati i uvaženi alim i prokušani muslimanski borac primi nosioštvo ne stranačke nego opće čisto muslimanske liste za vakufske izbore u svih 6 izbornih okružja«. Čaušević im je tada rekao »neka se svakome kaže, da on nije za Jugosl. [avensku] radikalSKU zajednicu, ali je uvijek bio za muslimansku organizaciju«. Iako je bio uvjeren da bi »90% posto Muslimana bilo za njega«, ustvrdio je da ipak ne želi ulaziti u izbornu borbu u vjerskim i vakufskim stvarima prema odredbama postojećeg Ustava, jer »nije umjesno i podnosivo laičko saborsko tutorstvo«. Čaušević je istaknuo da je Ulema medžisu i reis-ul-ulemi »tako smanjen i ograničen upliv«, da su Spahine pristaše »mogli ukinuti i te ustanove koje su novijega datuma, kad su ukinuli muftiluke koji su od početka islama«. ⁴⁰

Hadžić je nakon susreta s Čauševićem, u Sarajevu krajem siječnja 1937. savzao stranački »pouzdanički sastanak« na kojem se trebala donijeti konačna odluka o načinu izlaska Muslimanske organizacije na vakufske izbore. Pristaše je izvijestio o susretu s umirovljenim reis-ul-ulemom Čauševićem, a koji je odbio kandidaturu u postojećim političko-stranačkim i vakufskim okolnostima. Hadžić je ponovno iznio kritiku Ustava istaknutu i u »Ramazanskoj odluci«, a Alija Šuljak iz Trebinja predložio je da se vakufski izbori bojkotiraju, uz obrazloženje »da nisu zakoni o Islamskoj vjerskoj zajednici doneseni onako kako bi trebali t. j. da nisu bili pri donošenju zakona zastupljene hodže i ulema«. Na kraju je zaključeno da se izborima pristupi samo u slučaju da se na vakufskim listama nađu kandidati »van političkih partija i oni koji će raditi za islamsku vjeru«. Usvojena je i stranačka rezolucija u kojoj stoji da Muslimanska organizacija »kao politička skupina ne želi ni na koji način surađivati na stranačkoj podlozi u čisto vjerskim općemuslimanskim stvarima, pa prema tome ne želi postavljati kao takova svoje stranačke liste u vakufskim izborima prepuštajući sadašnjoj šaci ljudi u naibskom vijeću i oko njega punu odgovornost pred Bogom i narodom za njihov svojehlavi dosadašnji komesarski i budući rad«. ⁴¹

Odustajanjem Muslimanske organizacije od izborne borbe, postalo je jasno da se vakufski izbori zapravo ne će ni održati, već da će u skladu s ustavnim odredbama u sva vakufska tijela ući isključivo kandidati muslimanskog dijela JRZ-a. Zato se u pozadini stranačkog života, među Spahinim pristašama razvila višemjesečna podzemna borba oko isticanja kandidata na njegovoj listi. Način kandidiranja na vakufskim izborima osudila je i sarajevska *Naša budućnost*, koja je podupirala Spahin laičko-stranački zahvat u Islamsku vjersku zajednicu, ali u ime dijela muslimanskih poslovnih i trgovačkih elita isticala da su se »kod prijedloga kandidata, naročito u

39 »Vakufski izbori«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 21. II. 1937.

40 AGHB, A-514/B. »Dragi prijatelju«. Rezolucija Muslimanske organizacije.

41 ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 510/1937.

Sarajevu, događale pojedine stvari, koje nisu u skladu sa našom vjerskom i vakufskom politikom«. Tako je pozdravljena Spahina sarajevska stranačka konferencija o vakufskim izborima iz siječnja 1937., koja je bila »daleko od svake partijsko-političke tendencije«. Spaho je ovu konferenciju sazvaio »pravovremeno da bi se imalo vremena, da se o ovom pitanju raspravi, pa da to bude povoljno riješeno«. No, umjesto toga, u Sarajevu se tek tri dana prije izbora »u partijskim prostorijama« potajice saziva sastanak »i predlažu se kandidature za vakufsko povjerenstvo i džematski medžlis maloj grupi građana«. Time neki članovi JRZ-a nisu slijedili »primjer vođe Dra Spahe, koji je u ovom pitanju postupao sa mnogo takta i obazrivosti eliminišući političko-partijsku borbu kod održavanja konferencije za izbor članova vakufsko-me-arifskog sabora«. ⁴²

Unatoč ovakvom tumačenju navodne širine Spahina držanja, u beogradskoj *Samoupravi*, kao glavnom glasilu JRZ-a, naglašavalo se upravo političko i stranačko značenje vakufskih izbora. Prema stalnom muslimanskom suradniku *Samouprave* Rifatu Džiniću, članu mjesnog odbora JRZ-a u Banjoj Luci, vakufski su izbori imali »jasan politički refleks koji je naročito potrebno naglasiti«. Džinić je isticao da je prijavljena samo Spahina lista koja je sastavljena »sporazumno, zajednički i bratski«. S obzirom da nije bilo »nikakvih jačih sukoba ni neslaganja«, time je »auktoritet nosioca g. Dr. Spahe došao (...) i tu do punog izražaja«. Ulaskom bez izbora u vakufsku upravu isključivo kandidata muslimanskog dijela JRZ-a, poslove u Islamskoj vjerskoj zajednici preuzimaju ljudi »punoga narodnog povjerenja, potrebne sprema i odgovarajućih sposobnosti«. Izostanak oporbenih lista, »iako se svom silom na tome nastojalo«, protumačen je kao glavni dokaz da Spaho uživa »apsolutno i nepodijeljeno povjerenje muslimana, kako u politici, tako i u vjerskim stvarima«. Time su Spahini muslimanski protivnici dobili »još jedan hladan tuš, koji bi mogao konačno da im otvori oči«. Džinić je u ime JRZ-a protivnike Ustava pozvao »da ni ne pokušavaju da ruše jedinstvenu islamsku zajednicu, koja je još jednom dokazala, da hoće da ostane kompaktna i da je njezin pravi vođa Dr. Mehmed Spaho«. ⁴³

Utemeljiteljska sjednica novog Vakufsko-me-arifskog sabora, kao ključne ustanove Islamske vjerske zajednice, koja je birala i posebno izborno tijelo za izbor članova Ulema medžlisa i reis-ul-uleme, održana je u Sarajevu 5. srpnja 1937. godine. O stvarnim odnosima u vakufskim ustanovama uoči ove sjednice, svjedoči i pismo koje je novoizabrani sabornik i sarajevski naib Fehim Spaho krajem lipnja 1937. uputio bratu u Beograd:

42 »Oko izbora za Vakufsko povjerenstvo i Džematski medžlis. Zar je trebalo ovako naopako postupiti?«, *Naša budućnost* (Sarajevo), 15. V. 1937; »Sarajevski kandidati za vakufske izbore«, *Jugoslavenski list* (Sarajevo), 30. IV. 1937.

43 »Vakufski izbori i njihov značaj«, *Samouprava* (Beograd), 7. V. 1937.

»Dragi Mehmede!

*Na polasku mi ti reče, kako bi se moglo desiti, da i ne dođeš na zasijedanje sabora. U tome slučaju ja bih bio u neprilici, bojeći se da što ne učinim, što Tebi ne bi bilo po volji. Stoga Ti šaljem jednu listu, koju sam sastavio sam i nijesam je nikom pokazivao. Ako Ti baš ne ćeš ni u predsjedništvo ni u izborno tijelo, ja sam te metnuo makar u odbor za menšuru [uvođenje reis-ul-uleme u službu] da na njoj bude Tvoj potpis. Ako ne mogneš doći, sebe sam te metnuo za zamjenika. Molim te da na jednom primjerku ove liste staviš svoje primjedbe i učiniš potrebne ispravke pa mi ga povratiš, kako bih ja to mogao zastupati na konferenciji kao tvoje mišljenje. (...)
Naravno ako ti mogneš doći onda sve ovo otpada«.⁴⁴*

Mehmed Spaho je očekivano došao na utemeljiteljsku saborsku sjednicu na kojoj je položaje u većini odbora prepustio svojim zamjenicima na izbornim listama, čime je želio otkloniti prigovore o uspostavi potpunog stranačkog nadzora. Sjednicu je otvorio sarajevski naib Fehim Spaho iskazujući dobrodošlicu izabranim članovima Sabora »u kome sjede faktički pretstavnici naroda i njegove volje«. Mostarski gradonačelnik Husein Čišić zahvalio je »vođi bosansko-hercegovačkih muslimana g. Dru Mehmedu Spahi«, koji ima »najviše zasluga za postizanje naše vjersko prosvjetne autonomije«. Prvi naib Salih Safet Bašić je naglasio da je »narod poslije ukidanja autonomije 1930. čeznuo da progovori i da se riješi nametnute mu volje«. Zato su muslimani »okupljeni oko g. Dr. Spahe, vjerovali (...) da će im uz političke slobode biti vraćena i vjerska autonomija«. Mehmed Spaho se zahvalio svim govornicima i rekao »da te izraze ne treba upućivati meni lično, nego našem narodu koji je uvijek imao razumijevanja za potrebu da sebi izvojuje građanske i ostale slobode«.⁴⁵

Iako se Spaho povukao iz saborskih odbora, upravo je on predložio listu kandidata za saborske dužnosti koja je usvojena bez rasprave i primjedbi, čime je potvrđena potpuna prevlast stranačkih prvaka JRZ-a u vakufskim poslovima. Tako je za predsjednika Sabora izabran Husein Čišić, a za potpredsjednike Hamid Kurbegović, načelnik općine Donji Vakuf i član Glavnog odbora JRZ-a, te Sulejman Filipović, mjesni prvak muslimanskog dijela JRZ-a u Ključu. Od ukupno 20 članova Vakufsko-mearifskog sabora samo su četvorica bili šerijatski suci, od kojih će se Ibrahim Mehinagić iz Gračanice kasnije prikloniti Muslimanskoj organizaciji Hakije Hadžića, dok su svi ostali bili stranački predstavnici JRZ-a.⁴⁶

44 HAS, OFS, SF-818. Pismo Fehima Spahe Mehmedu Spahi od 26. lipnja 1937.

45 »Prvo zasijedanje novog Sabora«, *Pravda* (Sarajevo), 9. VII. 1937.

46 »Novi članovi Vakufsko-mearifskog sabora za Bosnu i Hercegovinu«, *Jugoslavenski list* (Sarajevo), 2. VI. 1937; Na prvoj sjednici Vakufskog sabora oduševljeno je aklamiran ministar g. dr. Spaho«, *Jugoslavenska pošta* (Sarajevo), 6. VII. 1937.

Izbor reis-ul-uleme Kraljevine Jugoslavije i muslimanski vjersko-politički rascjep

Sama činjenica da je dužnost sarajevskog naiba (povjerenika) u ožujku 1936. preuzeo Fehim Spaho, za protivnike laicizacije Islamske vjerske zajednice i stranačkog utjecaja JMO-a u vjerskim i vakufskim poslovima, različitih stranačkih i političko-nacionalnih usmjerenja, predstavljala je glavni dokaz da je Mehmed Spaho već na početku odlučio imenovati brata za reis-ul-ulemu. Nasuprot tome, u *Pravdi* se odmah nakon postavljanja naibskog komesarijata, u ime muslimanskog dijela JRZ-a uvjeravalo da će imenovani naibi »povjereni posao najsvjesnije (...) svršiti« i zato, jer »nijedan ne reflektira ni na kakav položaj u novoj organizaciji Islamske vjerske zajednice«. ⁴⁷

Prigovori upućivani Fehimu Spahi odnosili su se, među ostalim, i na činjenicu da je bio stariji brat prvaka JMO-a, čime se dokazivao stranački nepotizam, te djelovanje politike Spahina »akreba medžlisa« [rodbinskog savjeta] i u vjerskim i vakufskim ustanovama. Osim toga, optuživalo ga se za nedostojno građansko ponašanje, navodnu sklonost pretjeranom uživanju alkohola, a isticala se i njegova nedostatna šerijatsko-pravna i teološka naobrazba, s obzirom da, iako je još 1895. završio sarajevsku Šerijatsku sudačku školu, nikada nije obnašao vjersku službu i time pripadao staležu uleme. Podsjećalo se da Fehim Spaho, kao »austrijski špijun«, nije sudjelovao u muslimanskome autonomnom pokretu koji je vodila zemljoposjednička elita i dio uleme, a nasuprot muslimanskoj svjetovnoj inteligenciji odanoj austro-ugarskim vlastima. Umjesto toga, Fehim Spaho je prije 1918. bio u državnoj upravnoj službi u Zemaljskoj vladi u Sarajevu, zatim je sudjelovao u političko-stranačkom životu kao mjesni prvak JMO-a, od 1927. do 1929. kao predsjednik sarajevske samoupravne Oblasne skupštine, urednik stranačkog glasila *Pravda*, a na skupštinskim izborima u svibnju 1935. i kao kotarski kandidat na Mačekovoj listi. Zato su njegovi protivnici ustrajavali i da su Šerijatsku sudačku školu »svršili i mnogi privatnici, kao n. pr. Asim-aga Džino, trgovac gvožđarijom u Sarajevu, Mustafa ef. Šestić, trgovac manufakturom u Zenici, Mahmut-aga Žiga, posjednik iz Butmira kod Sarajeva, itd. (...) i njima ni u snu ne pada na um da bi po svojoj (...) naobrazbi mogli biti reis-ul-uleme«. ⁴⁸ S druge strane, pristaše Fehima Spahe isticali su njegov plodan kulturno-prosvjetni, književni i prevoditeljski rad, te činjenicu da je u javni život ušao još početkom stoljeća kao istaknuti sudionik prvoga modernoga muslimanskog kulturno-preporodnog gibanja. Podsjećali su i da je bio osnivač izvornog *Gajreta*, pokretač i suradnik književno-poučnog lista *Behar*, a kasnije u Kraljevini SHS utemeljitelj i jedan od prvaka Muslimanskoga kulturnog društva *Narodna uzdanica*. ⁴⁹

47 »Naibi Islamske vjerske zajednice su postavljeni«, *Pravda* (Sarajevo), 20. III. 1936.

48 AGHB, A-425/B. »Islamski grobari. (Povodom izbora Fehima Spahe za reisa)«.

49 Edhem Mulabdić, »Moje uspomene o merhum Fehim ef. Spahi i početku njegova književnog djelovanja«, *Novi behar*, XVI/1944, br. 4, 30-43.

Nakon utemeljenja sarajevskog Vakufsko-mearifskog sabora očekivalo se da će se odmah pristupiti i izboru članova Ulema medžlisa i reis-ul-uleme. Za razliku od Bosne i Hercegovine, gdje se zbog isticanja samo Spahine vakufske liste izbori nisu ni održali, na skopskom vakufskom području razvila se izrazita političko-nacionalna i stranačka borba, praćena izbornim nasiljem i različitim nepravilnostima, između vladi i JRZ-u odanih muslimana, posebice u Novopazarskom sandžaku, i albanskih muslimanskih skupina povezanih s Ferhatom Dragom, prije 1929. prvom stranke Džemijet. Dragine albanske pristaše optuživali su vlasti za nezakonito miješanje u vakufske izbore, te uporno odbijali prevlast bosanskih muslimanskih vladinih elemenata u skopskoj vakufskoj upravi, koja je također odlučivala o izboru reis-ul-uleme.⁵⁰ Iako je nacionalni rascjep u skopskom Vakufsko-mearifskom saboru pridonio neočekivanoj odgodi izbora reis-ul-uleme, pravi razlog za to bili su zapravo poremećeni odnosi među Spahinim pristašama u Sarajevu.

Muslimanska svijest je krajem listopada 1937. javljala da se izbor reis-ul-uleme »izgleda ne će (...) još neko vrijeme izvršiti«, jer se »službeno (...) tvrdi, da je tomu razlog to, što su nastale neke trzavice u vakufskom Saboru u Skoplju«. Ovo se obrazloženo »ne može prihvatiti kao ozbiljan razlog«, jer je do odlaganja izbora u stvarnosti došlo »uslijed nemogućnosti preliminarnog postavljenja prvog kandidata«. Među Spahinim pristašama pojavljuje se više kandidata, a »mjerodavni faktori su u nedoumici što da čine«, pa je »to (...) pravi razlog, koga ne treba kriti pred svijetom«. Munir Šahinović Ekremov je u ime svojih pristaša, »hrvatskih nacionalista«, ponovno pozvao da se za reis-ul-ulemu izabere Džemaludin Čaušević, kojeg Spaho ne prihvaća isključivo iz »razloga (...) političke prirode«, jer je on »pristaša Hrvatskog Narodnog Pokreta«. Od ostalih kandidata »spominju se« šestosiječanjski predsjednik sarajevskog Ulema medžlisa Salem Muftić i naibi Fehim Spaho i Salih Safet Bašić, kojeg podupiru Behmenove pristaše, kao »jedna malena grupa, nu ne bez utjecaja«. Budući da Mehmed Spaho ne želi Čauševića, Šahinović je zaključio da je »ipak (...) najzgodniji kandidat Fehim Spaho, koji iako nije teolog visoke naobrazbe, ipak je sposoban stručnjak za vakufske i vjersko-upravne poslove i ima širok kulturni vidik«.⁵¹

O političko-stranačkoj pozadini isticanja kandidata za reis-ul-ulemu, svjedoče i stranačke predstavke koje su Mehmedu Spahi i članovima izbornog tijela počele stizati već u kolovozu 1937. godine. Tako su ga pristaše iz Bosanskog Petrovca izvijestili da je u povodu glasina o različitim kandidatima održana »šira konferencija članova J.R.Z. muslimanskog dijela na kojoj je ovo pitanje rešavano i jednoglasno je donijet zaključak da se na vas kao jedinog vođu našeg obratimo da našu želju uvažite«. Prema predstavi Spahinih pristaša iz Bosanskog Petrovca, položaj reis-ul-uleme »treba da zauzme čovjek koji će znati i umijeti služiti interesima islamske vjerske zajednice«. Kandidati o kojima se šire glasine »nepoznati su« muslimanima u Bosanskoj krajini, pa se od Mehmeda Spahe traži:

50 AJ, ZMS, 44 – 411/412. Pismo Mehmeda Spahe Milanu Stojadinoviću od 10. svibnja 1937.

51 »Zašto se još ne bira reis-ul-ulema?«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 27. X. 1937.

»(...) pošto poznajemo dobro gosp. Fehim ef. Spahu ne lično nego po njegovom radu (...) a budući njegova vjerska i svjetska sprema odgovara uslovima da zauzme taj položaj a i to znamo da je Vaš brat pa baš zato pošto Vi smatrate da je nezgodno da on ovaj položaj zauzme molimo da nemate u vidu tu okolnost nego da postupite kako to zahtijevaju interesi naše zajednice, a da po želji ovdašnjih muslimana ne uzimate u obzir što je Vaš brat pa time da se omete naša želja pa da ne dođe do vjerskog poglavice«. ⁵²

Članovima izbornog tijela za izbor reis-ul-uleme u kolovozu i listopadu 1937. upućene su, prema istom obrascu, i predstavke »muslimanskih konferencija« iz Banja Luke i Konjica u kojima je stajalo da se treba izabrati »jedan, kako vjerski tako i svjetski dobro obrazovan čovjek«, a ne »kakav javašlija [lijenčina, neradnik]«. Takav je čovjek »po našem dubokom uvjerenju (...) jedini gosp. Fehim Spaho«, koji ima »i jače veze i utjecaj na naše članove I.[slamske] V.[jerske] Z.[ajednice]«. Članovi izbornog tijela obavješteni su da su iste predstavke upućene i Mehmedu Spahi, »medjutim on nam je odgovorio, da on neće da utječe ni u kom slučaju na izbor Reis-ul-uleme tim prije, što je u pitanju njegov brat«. Zato ih se poziva: »bez daljnega učinite sve potrebno da se ovim željama muslimana Banja Luke [i Konjica] a sigurno i čitave zemlje pridružite«. ⁵³

Uoči samog izbora reis-ul-uleme, Fehimu Spahi je u ožujku 1938. stiglo i pismo od pristaše iz Klادنja koji mu je opisao raspoloženje tamošnjih muslimana, jer se »kod nas prave razna nagađanja«. O izborima se raspravlja po kavanama, a neki koji se »vole isticati sa svojim ugledom kod g. doktora [Mehmeda Spahe]«, umjesto Fehima Spahe podupiru »prave alime« koji »nose bijele čalme« i koji su »ljudi namašćije [redovito klanjaju] i ne zalaze kojekud po gostionama«. Pristaša Fehima Spahe takvim se prigovorima u kavanskoj raspravi suprotstavio, pozivajući se i na njegovu učenost i naobrazbu:

» (...) metnimo na vagu radove i tih hodža u kijafetu [alimska nošnja] i Fehim ef. Spahe u setrapantolama [europsko građansko odijelo] s fesom na glavi, pa bi ste ljudi vidjeli čudo. G.[ospodin] ef. Spaho kazuje vaz [propovijed] ne u jednoj džamiji nego u cijeloj zemlji, uzmite naše novinstvo (...) te kojekakve knjige pa ćete vidjeti poučnih orig.[inalnih] članaka, prijevoda itd. Ja sam sretan i naš bi islam bio sretan u ovoj državi kad bi g. Spaho postao reis. Takovim razgovorom je nastala cijela galama (...)«. ⁵⁴

52 HAS, OFS, SF-56. Predstavka »Muslimanske konferencije« članova JRZ-a iz Bosanskog Petrovca Mehmedu Spahi od 22. kolovoza 1937.

53 HAS, OFS, SF-67. Predstavka »Muslimanske konferencije« iz Banja Luke članovima izbornog tijela za izbor reis-ul-uleme od 17. rujna 1937; Isto, OFS, SF-90. Predstavka »Muslimanske konferencije« iz Konjica članovima izbornog tijela za izbor reis-ul-uleme od 19. listopada 1937.

54 HAS, OFS, SF-215. Pismo Ibrahima Mašića Fehimu Spahi od 14. ožujka 1938.

Kada su se samo privremeno sredile prilike u skopskom Vakufsko-mearifskom saboru, te kada je postignuta neobična pogodba da u izbornom tijelu sa skopskog područja uđe i Spahin sarajevski stranački predstavnik i odvjetnik Hivzija Gavrankapetanović, konačno se pristupilo izboru reis-ul-uleme.⁵⁵ Prije toga, krajem ožujka 1938. Vakufsko-mearifskom saboru u Sarajevu prigodno se obratio i Mehmed Spaho, kako bi još jednom obranio svoje postupke u Islamskoj vjerskoj zajednici. Odbacio je »izvjesne prigovore« koji su se pojavili »u zadnje vrijeme«, jer »mi smo imali prava i dužnosti da bivše stanje popravimo«. Nastavio je da su njegovi sljedbenici »išli ispod žandarmerijskih bajoneta«, a muslimani su JMO-u dali »pravo na petomajskim izborima«, pa zato »nema niko prava da nam poreče to dato pravo, a najmanje oni, koji su sjedili u toplim sobama i gledali kako narod pati«. Svi koji su nezadovoljni trebali su »istaknuti svoju listu na vakufskim izborima«. Prema Spahinu tumačenju, »vjerski starješina može biti samo onaj koga izabere narod«, a to su mu potvrdili i »svi učeni alimi«. Priznao je da »možda Ustav i Zakon I.[slamske] V.[jerske] Z.[ajednice] ima nešto što treba da se popravi, a što se i pokazalo kroz ovo vrijeme, a od čega niko ne bježi«. Spaho je rekao i kako je i sam želio da se ranije pristupi izboru reis-ul-uleme, ali se »krivnjom drugih sa riješenjem toga pitanja toliko oteglo«. Izbor reis-ul-uleme mora biti »izraz pravog narodnog raspoloženja«, a sabornici ne smiju »nasjedati intrigama koje se ubacuje u naš dobri svijet, koji naš rad prati s najvećim povjerenjem«, već mu trebaju »razjasniti gdje su stvari zapele«. Sjednicu Sabora zaključio je potpredsjednik Hamid Kurbegović navodom da je Mehmed Spaho »eminentni predstavnik muslimana u Bosni i Hercegovini, koji već 20 godina uživa naše puno povjerenje koje nikada ni za čas nije stavljeno u sumnju, osim malobrojnih zlobnika koji nisu vodili računa o našoj budućnosti«. Zato Spaho kao »naš vođa ne smije biti ni najmanje smetan u svome radu za naše dobro«.⁵⁶

Samo nekoliko dana nakon ovog Spahina govora, u Sarajevu je podijeljeno više stotina letaka »Protuislamski rad Dra Mehmeda Spahe (Povodom njegove mizerne obrane u Vak.[ufskom] saboru«. U njima »Mudžtehid« [šerijatsko-pravni stručnjak], a zapravo dio nezadovoljne uleme i pristaše Hakije Hadžića, napada Spahinu politiku i njegov govor na Saboru u kojem nije spomenuo Džemaludina Čauševića, »čija je veličanstvena dženaza dan prije pokazala, kako je muslimanski svijet visoko cijenio i volio svog pravog narodnog vjerskog poglavicu, zabrinuto se u sebi pitajući: Ko li će i kakav će biti njegov nasljednik«. Osim toga, Spaho se odbio obratiti okupljenima na Čauševićevu pogrebu, pa je obitelj bivšeg reis-ul-uleme, koja se javno pridružila Hadžićevoj Muslimanskoj organizaciji, odbila njegov prijedlog »o (...) ukupu na vakufski trošak«. Dalje se u letku navodi da se Spaho nema pravo pozivati na rezultate skupštinskih izbora iz svibnja 1935., jer »da nije bilo Dr. Mačeka i udružene opozicije, Spaho se ne bi smio ni pokazati na tim izborima«. Nakon izbora

55 »20. aprila izbor reis-ul-uleme«, *Pravda* (Sarajevo), 8. IV. 1938.

56 »Govor Dra Mehmeda Spahe na posljednjoj sjednici Vakufskog sabora«, *Jugoslovenska pošta* (Sarajevo), 1. IV. 1938.

je »izdao i Mačeka i cijelu Udruženu opoziciju, uništio Jug.[oslavensku] muslim. [ansku] organizaciju, i kao nagradu za sve te usluge dobio ministarstvo saobraćaja i svu vlast nad islamom u ovim krajevima«. Spahinu tvrdnju o »povjerenju naroda« pobija »i sam njegov postupak pri donošenju propisa o izboru članova vak.[ufskog] sabora«. Ovakav »izborni red Dr. M. Spahe kazuje (...) da se on plaši narodnog suda«. U letku se Spahu optužuje i da mu je pravi cilj »obogatiti sebe i svoju rodbinu i usput preko Fehima ojačati svoj lični partiski upliv posredstvom razgranatog organizma islamskih vjerskih i vakufskih ustanova«. Zato među članovima Sabora »nema nijednog jačeg intelektualca«, i »priznatog javnog radnika«, a osim Spahe »samo jedan član ima srednjoškolsku maturu«. Budući da Spaho »bježi od ljudi sa jačom inteligencijom i izrađenim karakterom«, i u državni je Senat, koji »mahom sačinjavaju fakultetski obrazovani ljudi stariji i iskusniji bivši ministri, univerzitetski profesori, vjerski dostojanstvenici«, izabran Uzeir Hadžihasanović, kao »predratni ašćijski šegrt« i »anafalbeta bez ijednog razreda osnovne škole«. Hadžićeve pristaše priznaju da je Spaho »doveo veći broj muslimana u službu«, ali to su isključivo »niži službenici, kondukteri, skretničari, kočničari, podvornici, pa i radnici«, od kojih je većina ionako ranije otpuštena »iz partiske osvete«. Kako bi od Beograda dobio »sitne koncesije« i preuzeo vakufsku upravu, Spaho je »uništio (...) J.M.O. i napustio ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine«. Odobrio je »pripajanje pojedinih dijelova raskomadane Bosne i Hercegovine stranim područjima, s čijim stanovnicima Bošnjaci i Hercegovci nijesu imali nikada nikakvog zajedničkog života«. Time »muslimanski elemenat u novim geografsko političkim formacijama ostaje svuda u neznatnim manjinama, te (...) gubi svaki politički značaj i uticaj na razvoj javnoga života«. S tim u vezi se u napadu na Spahu zaključuje da je program JRZ-a »u savršenoj suprotnosti« s programom JMO-a, a nova stranka »slavi sveta Tri Jerarha uz sudjelovanje svojih pristaša i iz muslimanskih redova«. ⁵⁷

U takvom raspoloženju, obilježenom podzemnom stranačkom agitacijom, glasinama i različitim uvredama, dvadeset odabranih članova izbornog tijela u tajnosti je 20. travnja 1938. ispunilo glasovnice imenima trojice kandidata za reis-ul-ulemu, nakon čega je objavljeno da je »18 glasova dobio g. Fehim ef. Spaho, pretsjednik Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu, 10 glasova Ahmed ef. Burek, profesor Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu i 8 glasova g. Muhamed ef. Tufo, docent Više šerijatsko-teološke škole u Sarajevu«. ⁵⁸ Isti dan rezultati su upućeni ministru pravde, a Namjesništvo je već 26. travnja 1938. izdalo ukaz o imenovanju Fehima Spahe za novog reis-ul-ulemu Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. ⁵⁹ Spaho je u Beogradu 3. svibnja 1938. pred Namjesništvom položio službenu prisegu, a knez Pavle mu je čestitao »na novom visokom položaju i preko njega uputio Svoj visoki

57 AGHB, A-424/B. »Protuislamski rad Dra Mehmeda Spahe (Povodom njegove mizerne obrane u vak. Saboru 31. III. 1938.)«.

58 »Izbor kandidata za Reis ul ulemu«, *Pravda* (Sarajevo) 22. IV. 1938.

59 »Fehim ef. Spaho – Reis ul Ulema«, *Pravda* (Sarajevo), 29. IV. 1938.

pozdrav svima Jugoslavenima muslimanske vjeroispovijesti«, te ga potom i odlikovao »ordenom jugoslavenske krune prvog reda«. ⁶⁰

Novi reis-ul-ulema je polaganjem prisege u Beogradu preuzeo dužnost i prije službene dodjele menšure [šerijatsko-pravno ovlaštenje i uvođenje u službu], što je prema mišljenju njegovih protivnika bio ključni dokaz nezakonitosti izbora i povrede šerijatsko-pravnih odredbi. Zato su posjednik Mujaga Merhemić iz Sarajeva, umirovljeni član Ulema medžlisa Šaćir Mesihović, sarajevski član Muslimanske organizacije Hakije Hadžića Šemsibeg Salihbegović i umirovljeni travnički muftija Derviš Korkut u svibnju 1938. uputili savjetu za dodjelu menšure i ministarstvu pravde predstavku u kojoj se traži preispitivanje zakonitosti izbora reis-ul-uleme. U predstavci stoji da je »na položaj našeg vjerskog poglavice došao (...) čovjek koji ne pripada staležu uleme ni po svojoj teološkoj spremi ni po svom društvenom ponašanju ni po načinu odijevanja«. S obzirom da je Spaho u Beogradu položio prisegu i »prije nego li je dobio menšuru znači da je položaj savjeta za davanje Menšure kao i samog akta Menšure sveden na jednu običnu formalnost, a to se ne protivi samo (...) zak.[onskim] propisima nego i svakom islamskom shvatanju toga akta«. Takav postupak samo potvrđuje da je »zaključak o kandidaciji Fehima Spahe i njegovo uvođenje u dužnost reis-ul-uleme odraz političkih prilika, u kojima žive muslimani sada«, te »udešen i iskorišćen od današnjih uticajnih muslimanskih političkih faktora«. ⁶¹

Polovinu deseteročlanog savjeta za dodjelu menšure imenovao je sarajevski Vakufsko-mearifski sabor, među njima i Mehmeda Spahu i mostarskog gradonačelnika i senatora Huseina Čišića, pa je šerijatsko-pravno uvođenje reis-ul-uleme u službu trebalo predstavljati običnu formalnost. Ipak, neočekivano, trojica članova savjeta iz skopskog Vakufsko-mearifskog sabora, Ferhat Draga, Hasan Rebac i Abdulah Hidir krajem svibnja 1938., neposredno uoči službene ceremonije, odbili su potpisati menšuru, optužujući novog reis-ul-ulemu za nezakonitosti u izboru skopskog Ulema medžlisa. U njihovoj javno objavljenoj izjavi stoji da su bili spremni i »sve zaboraviti«, pa su »naši drugovi onako galantno glasali za Reis-ul-ulemu one kandidate, koje su im predložili neki saborski drugovi iz Bosne, ne upuštajući se ni u što o njima i njihovim podobnostima«. Nije im smetalo ni to što se među kandidatima našao i Fehim Spaho, za kojeg su priznali da »dovoljno poznaje Jug i muke Muslimana na Jugu«, te da »ima sadanje najveće političke veze«. Unatoč njihove spremnosti na suradnju, novi reis-ul-ulema »nije hteo ili nije mogao (sasvim je svejedno) zaštititi Islamsku versku zajednicu od mešanja onih (...) kojima je cilj jedino njihovi partijski računi, a ne napredak Islamske verske zajednice«. ⁶²

60 »Njegova Preuzvišenost Reis ul Ulema Fehim ef. Spaho položio zakletvu«, *Pravda* (Sarajevo), 6. V. 1938.

61 AGHB, A-426/B. »Protuzakonitosti kod izbora Fehima Spahe za reisa«.

62 AGHB, A-465/B. »Zašto ne možemo potpistai menšuru novom Reis-ul-ulemi«.

Ferhat Draga je bio zastupnik nezadovoljnih muslimanskih Albanaca, dok je Hasan Rebac bio stari protivnik JMO-a, pristaša Demokratske stranke i dobrovoljac u četničkoj akciji i srpskoj vojsci u balkanskom i Prvom svjetskom ratu. Rebac je u diktaturi obnašao dužnost vakufskog direktora u Skoplju, od 1935. pridružio se srpskoj »Udruženoj opoziciji«, a na skupštinskim izborima 1938. u Mostaru istaknut je i kao kandidat Muslimanske organizacije Hakije Hadžića.⁶³ Iako je pripadao *Gajretovoj* srpskoj muslimanskoj struji, kao član skopskoga Vakufsko-mearifskog sabora od 1937. podupirao je albanske nezadovoljnike u vakufskoj upravi.⁶⁴ Prema povjerljivo izvješću, koje je pomoćnik bana Drinske banovine uputio Stojadinoviću, Mehmed Spahe je ipak uspio nakon objave njihove izjave pridobiti Hidra i Dragu, koji će »dobiti nekakvu veliku liferaciju«, pa je konačno ustoličenje reis-ul-uleme izvršeno u Sarajevu 9. lipnja 1938., i bez potpisa Hasana Rebca na menšuri.⁶⁵

Sarajevski hrvatski *Jugoslavenski list*, blizak JRZ-u i Stojadinovićevoj vladi, na sljedeći je način opisao ustoličenje i dodjelu menšure novom reis-ul-ulemi Fehimu Spahi:

»Unazad par dana, Sarajevo je poprimilo novi, življi izgled. Kompozicije pojačanih i specijalnih vozova izbacivale su svaki put na sarajevske stanice na stotine putnika muslimana iz svih krajeva države, koji su hrlili na veliku zakazanu svečanost ustoličenja. Sarajevskim ulicama, naročito u staroj čaršiji i oko drevne Begove džamije, tekla je beskrajna rijeka svjetine. Bijele ahmedije miješale su se sa živopisnim nošnjama južnosrbijanskih muslimana, narodom bosanskog sela i mnogobrojno zastupljene bosansko-hercegovačke provincije. Za ovih par dana u Sarajevo se sleglo oko tridesetak hiljada posjetilaca iz svih krajeva naše države, koji su prisustvovali današnjoj svečanosti, obilježenoj bezbrojnim zelenim barjacima, svijetlim kandiljima i zvonkim salavatima [božji blagoslov na Muhameda]. Svečano raspoloženje i neobična živost brujali su po sarajevskim ulicama, koje su se jutros oko 9 sati, pred svečani akt instalacije, počele da prazne, jer je ogromna masa krenula prema Carevoj džamiji iz čije su blizine odjekivali zvuci 'Hurijetove' glazbe.«⁶⁶

Novinski opis ostavljao je dojam jednodušne muslimanske potpore novom reis-ul-ulemi. Ipak, prema povjerljivo izvješću pomoćnika bana Drinske banovine Milanu

63 O Džemijetu i Ferhatu Dragi: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, 352-353; Bogumil Hrabak, *Džemijet. Organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka 1919-1928*, Beograd 2003, 288-290.

64 AGHB, A-162/B. Hasan REBAC, *Otvoreno pismo Fehimu efendiji Spahi, gospodinu na preuzvišenoj reis-ul-uleminoj stolici*, Mostar 1938; O Hasanu Rebcu: Ibrahim Kemura, *Uloga 'Gajreta' u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo 1986, 160-161.

65 AJ, ZMS, 48 – 450. Izvješće pomoćnika Drinske banovine Milanu Stojadinoviću od 12. lipnja 1938.

66 »Svečano ustoličenje Reis-ul-uleme«, *Jugoslavenski list* (Sarajevo), 10. VI. 1938.

Stojadinoviću, unatoč činjenici da je ustoličenje izvršeno »na najsvečaniji način«, bilo je i pojava »koje su padale u oči«:

»U Baščaršiji – čisto muslimanskoj čaršiji, sve su radnje bile otvorene; ova čaršija apstinirala je i nije učestvovala svečanostima ustoličenja; zelene zastave nisu bile istaknute na svima džamijama. U džamiji, bili su prisutni pored zvaničnih predstavnika najviše srodnici Gospodina Spahe ili kako se to ovde zove 'Akreba medžlis'. Muslimanska inteligencija također nije učestvovala ustoličenju, a palo je u oči, da nije bio prisutan: [Halid] Dr. Hrasnica, senator, [Hamdija] Dr. Karamehmedović, senator, [Asim] Alibegović, senator iz Dervente, koji su svi bili u Sarajevu, a nisu prisustvovali ustoličenju. Iz Banje Luke od viđenijih muslimana došao je samo Hasan-beg Džinić, a zet Ministra Gospodina Spahe čuveni Afgan Hamdija, bivši predsjednik banjalučke opštine nije došao. Na proslavi nije niko učestvovao od Isusovaca, t. j. od ljudi Nadbiskupa Dr. [Ivana] Šarića, što je još više razdvojilo muslimane i katolike. Govor našeg Mitropolita Gospodina Petra [Zimonjića], na banketu učinio je dubok utisak na sve muslimane, a naročito zbog toga što je pohvalio sadanju saradnju muslimana i pravoslavnih u Bosni.«⁶⁷

Ovo neraspoloženje predstavljalo je vrhunac psihoze oko izbora reis-ul-uleme, pothranjivane višemjesečnom podzemnom političko-stranačkom akcijom, obilježenom pojavom anonimnih pamfleta i letaka koje su iz Sarajeva po cijeloj Bosni i Hercegovini širile pristaše Muslimanske organizacije Hakije Hadžića i s njome povezani nezadovoljni dijelovi uleme. Tako je sarajevska uprava policije početkom travnja 1938. izvijestila bansku upravu o letku »Islamski grobari« koji se »pojavio u Sarajevu u dosta velikom broju primjeraka na taj način što su nepoznata lica noću pojedinim muslimanima ove letke stavljali pod vrata, u sandučeta za pisma ili jednostavno ubacivali preko ograde u dvorišta«. Podjelu letaka »nemoguće je sprečiti«, jer se šire po cijeloj Bosni i Hercegovini, »te ih pojedini putnici pa i ženske osobe u Sarajevu donose, što otežava kontrolu«. Prema »poverljivom saznanju«, letci »dolaze iz Zagreba gde se i štampaju«. ⁶⁸ U travnju je i pomoćnik bana Drinske banovine izvijestio Stojadinovića da je raspoloženje prema novom reis-ul-ulemi »kod velikog dela muslimana (...) vrlo hrđavo, što sam se juče lično uverio u Visokom«. Jedini razlog za to je »što svet zna njegov pređašnji buran život, o čemu se sada mnogo govori«. ⁶⁹ Konačno, iz banske uprave u Sarajevu 11. svibnja 1938. izvijestili su Stojadinovića da akciju protiv Fehima Spahe vodi skupina »muslimana-Hrvata sa Hakijom Hadžićem na čelu«, koji u Zagrebu tiskaju letke i »preko muslimana-Hrvata Vrbaske

67 AJ, ZMS, 48 – 450. Izvješće pomoćnika Drinske banovine Milanu Stojadinoviću od 12. lipnja 1938.

68 ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 1825/1938.

69 AJ, ZMS, 48 – 401. Izvješće pomoćnika bana Drinske banovine Milanu Stojadinoviću od 21. travnja 1938.

banovine kojih ima tamo u velikom broju, šalju ih preko Travnika i Bugojna, za Hercegovinu i unutrašnjost Bosne, naročito ih je mnogo rastureno u Hercegovini«. U letcima se napada Mehmed Spaho, jer je »razorio jedinstvo JMO i stupio u JRZ«, pa je pomoćnik bana Drinske banovine zaključio da »ovi muslimani-Hrvati žale što je Dr. Spaho napustio Zagreb i prišao Beogradu«. ⁷⁰

U svim anonimnim pamfletima i letcima, pored kritike načina izbora i osobe reis-ul-uleme, iznose se i političke optužbe na račun Mehmeda Spahe i JRZ-a, a zbog odluke da se raspusti JMO i prihvati šestosiječanjska upravno-politička podjela Bosne i Hercegovine. Tako je »Mumin-hakka« [zaslužni vjernik-musliman], još u ožujku 1938., prije izbora reis-ul-uleme, optužio Mehmeda Spahu za »podkopavanje islamskih temelja«. Muslimani su suočeni s pokušajima, »sa izvjesne strane«, da nestanu kao vjerska zajednica, a muslimanska se djeca »sile da slave pojedine ličnosti iz srpske crkvene historije«. Dio tih nastojanja su i pojave knjiga o islamu u kojima se nalaze »mnoge riječi iz srbijanskog govora, koje su nama u Herceg-Bosni nepoznate«. Spahini postupci prema Islamskoj vjerskoj zajednici pridonose tome da su »temelji naše vjere podkopani«, a »neprijatelji iščekuju početak rušenja i same zgrade, pa da pređu u akciju«. Muslimani su »i prije dobro uočili, odakle im se ugrožava opstanak, pa to i jest razlog što su svi kao jedan glasali za listu Dra Mačeka prilikom izbora iz g. 1935.« Spaho je »kao protuuslugu« za »likvidaciju bivše JMO« dobio »izvjesna ovlaštenja« u islamskim vjerskim poslovima, pa je zato i jedini odgovoran za »dosađajni framasonski postupak sa našim vjerskim ustanovama«. ⁷¹

U drugom pamfletu, pod naslovom »Murtatluk [otpadništvo od islama] braće Spaha«, »Mudžahid« optužuje Mehmeda i Fehima Spahu da su »uz blagoslov svojih gospodara« uništili temelje Islamske vjerske zajednice, pa su »nesretni sinovi ponosne Bosne dočekali da im se popne na stolicu vjerskog poglavara notorni pijanica i sarhoški sojtarija [pijani lakrdijaš] zloglasni 'lutija' [homoseksualac] Fehim Spaho«. Izbor reis-ul-uleme posljedica je Spahina »podmićivanja« Vakufsko-mearifskog sabora i ostalih stranačkih prvaka, a »njemu nema premca u ovom poslu ni među samim Srbijancima«. Tako, umjesto da ostane u oporbi, »kako bi se jednom zauvijek smrskala glava otrovnom hegemonizmu«, Spaho »sramno izdaje čestitu družinu iz Udružene opozicije« i »pritiče u pomoć sadanjoj vladi (...) da joj omogući nastavak ekonomske eksploatacije i nacionalno-vjerske asimilacije 'novoosvojenih krajeva'«. Spaho je i ranije sudjelovao »u biogradskim vladama«, uvijek kada je bila potrebna »njegova saradnja za održavanje i učvršćivanje hegemonije i za suzbijanje Hrvata u borbi za političke slobode i za autonomiju pojedinih historijskih pokrajina«. Njegova suradnja i u Stojadinovićevoj vladi i JRZ-u »pravi je murtatluk, i po značenju ove

70 AJ, ZMS, 48 – 437. Izvješće pomoćnika bana drinske banovine Milanu Stojadinoviću od 11. svibnja 1938.

71 AGHB, A-423/B. »Podkopavanje islamskih temelja«.

riječi u arapskom jeziku (murted – otpadnik od vjere), a i po onome što ona znači u našim junačkim pjesmama«. ⁷²

Slične optužbe u letku iznosi i »El Hakkul Murr«, koji podsjeća da je Fehim Spaho na početku diktature bio komesar raspuštene sarajevske oblasne skupštine, dok je »njegov brat Mehmed bio bajagi u opoziciji, i u toploj sobi prebiraio poštanske marke i igrao karte, podkradajući ispod stola 'džandare' [vrsta baklave]«. Prema piscu ovog pamfleta, »islamski grobari« su pogazili i odredbe Ustava Islamske vjerske zajednice koje propisuju da kandidat za reis-ul-ulemu mora imati »pohvalno vjersko vladanje«. Zato je izabran novi »vjerski poglavica«, koji je »nekoliko desetaka godina skoro sve do izbora reisom ne samo vino i rakiju okama pio, nego i u 4 sahata izjutra u krčmici 'Zvono' u Sarajevu kiselom krmećom čorbom mahmurluk razbijao«, a u Cetinju kao sarajevski naib »pijan kelnerice škakiljao ispod grla, tepajući im: 'Ovdje ne pada kiša'«. »El Hakkul Murr« zaključuje da »svijesni i čestiti muslimani ne će ići za murtatom Spahom nego će i dalje ostati vjerni misli muslimanske organizacije kao zasebne političke cjeline, da u njoj u suradnji s ostalim Hrvatima (...) postignu u cjelovitoj autonomnoj Herceg-Bosni potpunu političku i tako kulturno-prosvjetnu i vjersku slobodu«. ⁷³

Za razliku od Mehmeda Spahe, koji nije iskazivao posebnu nacionalnu misao, već općenito i prigodno isticao jugoslavenstvo, te nastupao isključivo u muslimanskim konfesionalnim okvirima, Fehim Spaho u javnom i kulturnom životu nije krio svoje hrvatsko nacionalno usmjerenje. Na toj podlozi je objavljivao kulturno-povijesne priloge u izdanjima *Matice hrvatske* i *Napretka*, a u diktaturi je bio i član uprave *Napretkove Zadruge* u Sarajevu, koju je 1936. napustio zajedno sa skupinom katoličkih protivnika mjesnog prvaka HSS-a Jurja Šuteja. ⁷⁴ Zato je najsnažniju potporu i zaštitu nakon izbora za reis-ul-ulemu dobio od Munira Šahinovića Ekremova i sarajevske hrvatske *Muslimanske svijesti* koja je, nasuprot različitim prigovorima i teškim optužbama, naglašavala da je Fehim Spaho »tečajem čitavog svog publicističkog rada isticao (...) da je svijestan pripadnik hrvatskog naroda«. ⁷⁵ Tako je Šahinović, koji se još krajem 1936. razišao s Hadžićevom Muslimanskom organizacijom i prekinuo oporbu Spahinoj politici, ali zadržao hrvatski nacionalistički smjer, ustvrdio da su »letaci protiv Fehima Spahe (...) od reda anonimni, dakle napadaju iz busije, a da se ne zna odakle dolaze, potpisani pseudonimima, koji ništa ne znače, a vrve objedama i izrazima, kakvi se ne mogu čuti iz usta i malo kulturnog čovjeka, i bezobzirno zadiru i u najintimnije ljudske stvari«. Fehim Spaho u političkom životu »nije igrao nikad kakvu vidnu ulogu«, a »uvijek je, pa i onda kad su se mnogi njegovi današnji

72 AGHB, A-428/B, »Murtatluk braće Spaha«.

73 ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 1825/1938, »Islamski grobari«.

74 »Zbog čega je došlo do nesuglasica u odboru Napretkove zadruge«, *Jugoslavenska pošta* (Sarajevo), 24. IV. 1936.

75 »Novi vrhovni poglavar muslimana postao je Fehim efendija Spaho«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 29. IV. 1938.

protivnici zavlčili u mišje rupe (...), javno isticao da je Hrvat i suradjivao je u najteže vrijeme diktature u eminentno hrvatskim ustanovama i edicijama«. Šahinović je podsjetio na konkordatsku borbu, kada »protivna strana (...), nije nijednom riječju uvrijedila nijednog pravoslavnog svećenika, a kamoli patrijarha ili episkope«. Također, »ni u katoličkoj vjerskoj zajednici, unatoč tomu što je i u njenim sukobima politika igrala veliku ulogu, nikad nitko nije vrijedjao biskupe«. To se događa samo »kod nas muslimana, a to nas sramoti pred čitavim svijetom«.

Šahinović je u istom članku odbio prigovore iz Muslimanske organizacije da je *Muslimanska svijest* napustila hrvatsko nacionalističko stajalište i Spahinom obranom objavila »prilaženje režimskim strujama«, jer »ističemo da smo kao muslimanski list uz hrvatski narodni pokret i da smo u opoziciji prema vladajućem režimu«. Osim toga, Šahinovićeve su pristaše »u svakoj prilici spremni lučiti vjerske interese od politike«. S obzirom da je kampanju protiv Fehima Spahe vodila ulema povezana s Muslimanskom organizacijom, iz *Muslimanske svijesti* se poručivalo pristašama Hakije Hadžića i Ademage Mešića da su i »glavni pretstavnici Hrv.[atske] seljačke stranke u Bosni i Hercegovini zadovoljni što je za reis-ul-ulemu došao Fehim ef. Spaho jer u njemu vide svijesnog Hrvata«. Na kraju se zaključuje i da »Dru Mačku i uopće katoličkim Hrvatima može biti samo po volji da muslimani imaju vjerskog poglavara, koji se, kao i merhum reis Čaušević osjeća Hrvatom i koji se ne će danas sutra prikloniti kakvoj novoj protuhrvatskoj ili protomuslimanskoj diktaturi«. ⁷⁶

Muslimanski vjersko-vakufski rascjep nije ostao samo u mjesnim okvirima, već je imao određeni odjek i u islamskom svijetu. Tako je u rujnu 1938. bosanski student na kairskom *El-Azheru* Husein Đozo, odan muslimanskom dijelu JRZ-u, vjerskim vlastima u Sarajevu i reis-ul-ulemi, obavijestio javnost da je »jedan i kvalitativno i kvantitativno neznatan broj naše ilmije«, koja vodi agitaciju protiv Fehima Spahe i JRZ-a, uvidio »da ne uspijevaju ovdje u Jugoslaviji«, pa su »pokušali (...) da i u stranim listovima, a naročito egipatskim, nastave sa svojim klevetama i napadima«. Đozo, bez sumnje potaknut i od Spahinih pristaša u Sarajevu, u Kairu je pismeno odgovorio na »proizvoljne tvrdnje« u tamošnjem novinstvu, te egipatskoj javnosti »objasnio naše prilike i prikazao pravu ličnost našeg političkog vođe, pobijajući neistinite navode 'Muslima', (To je pseudonim nekog našeg zalima [tiranina], a ne alima, koji je pisao spomenute članke)«. Anonimni bosanski »Muslim« ponovno se u kairskom *El-Fethu* »na dosta bezobrazan način dotakao ličnosti presvijetloga Reis-ul-uleme g. Fehima i g. ministra dra Mehmeda Spahe«. Zato je student Đozo po drugi put obavijestio egipatsku javnost »da ono što je [Mehmed Spaho] učinio za muslimane i na polju jugoslovenske politike priznati mu mora i najveći neprijatelj, a to mu je i najbolja odbrana«. ⁷⁷

76 »Propaganda letcima protiv novog reis-ul-uleme«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 3. V. 1938.

77 »'Jugoslavenski list' o letcima i člancima protiv muslimanskih prvaka«, *Jugoslovenska pošta* (Sarajevo), 13. IX. 1938.

Muslimanski vjersko-politički rascjep na skupštinskim izborima 1938.

Neobičan savez između kemalistički usmjerenog Hakije Hadžića i dijela nezadovoljne tradicionalističke i konzervativne uleme nije ostao samo u pozadini borbe protiv izbora novog reis-ul-uleme, već je javno objavljen uoči skupštinskih izbora u prosincu 1938., koji su raspisani usred muslimanskoga vjersko-vakufskog rascjepa. Do tada izvan političko-stranačke akcije, Hadžićevoj i Mešićevoj Muslimanskoj organizaciji pridružio se i bivši muftija i smijenjeni član šestosiječanjskog Ulema međžlisa Šaćir Mesihović koji je bio i jedan od utemeljitelja JMO-a i član prvog stranačkog Centralnog odbora iz 1919. godine.⁷⁸ Osim Mesihovića, koji je predstavljao stariju tradicionalnu ulemu još iz austro-ugarskog razdoblja, Hadžićevoj političkoj akciji pridružio se i mladi upravitelj Gazi Husrev-begove biblioteke i vaiz [propovjednik] sarajevske Careve džamije Mehmed Handžić, oko kojeg se okupljao najmlađi imamski naraštaj koji je stupio u vjerski i društveni život nakon 1935., također suprotstavljen laicizaciji Islamske vjerske zajednice, te zaokupljen konzervativnom islamskom vjerskom obnovom. Mehmed Handžić je nakon povratka sa studija na kairskom *El-Azheru* djelovao u ilmijanskom staleškom društvu *El-Hidaje*, kao član Glavnog odbora i urednik istoimenog društvenog glasila. Nezadovoljan društvenom upravom koju je vodila starija ulema nesklona sukobu s Mehmedom Spahom, vakufskom upravom i muslimanskim JRZ-om, Handžić je uoči izbora 1938. prvo predao ostavku na uredničku dužnost i članstvo u Glavnom odboru, a zatim uz pomoć svojih pristaša 1939. preuzeo položaj predsjednika *El-Hidaje* koja otada, povezana s Muslimanskom organizacijom, postaje glavno uporište imamske akcije za promjenu Ustava Islamske vjerske zajednice.⁷⁹

Glavne ciljeve svoga »vjersko-političkog« saveza, Hakija Hadžić, Šaćir Mesihović i Mehmed Handžić u studenome 1938. izložili su u predizbornoj »Bajramskoj čestitici Muslimanske organizacije«. U njoj stoji da se skupštinski izbori provode kao i 1935. na temelju diktatorskog političkog zakonodavstva, a »u svemu tome sudjeluje i današnji režim podupire (...) Dr. Mehmed Spaho«. Stojadinovićeva vlada, kao i svi »dosadašnji režimi«, oslanja se na »centralističko uređenje države prema ustavu od 1921. i prema sadašnjem ustavu od 1931.«, a koje je osudio i JMO u Sarajevskim punktacijama iz siječnja 1933. godine. Unatoč punktacijama, »bivši su muslimanski politički predstavnici u svakom važnom momentu odustajali od toga decentralističkog napose autonomističkog stanovišta«. Hadžić, Handžić i Mesihović optužuju Spahu i prvake JMO-a za donošenje Vidovdanskog ustava, odobravanje agrarne reforme i neprilično držanje nakon skupštinskog atentata na zastupnike HSS-a kada su »sjeli (...) kukavički u krvave ministarske stolice«. Spaho i njegovi suradnici u

78 Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977, 57.

79 AGHB, A-341/B. Pismo Mehmeda Handžića predsjedniku *El-Hidaje* Muhamedu Dizdaru od 16. rujna 1938.

diktaturi su se nakon 6. siječnja 1929. »povukli (...) od svakog javnog, pa i kulturnog i ekonomskog rada i sakrili (...) u mišje rupe, odakle ih je samo rijetka koja zgoda silom potegla za jezik«. Prvaci JMO-a su prije izbora 1935. »omraženom (...) centralisti Jeftiću ropski nudili svoje crnačke usluge, – iza izbora od 5. svibnja 1935. pogazili su javno zadanu riječ, izdali svoje drugove i osramotili sve nas muslimane«. Pored političkih prigovora, u proglassu se ističe da je vodstvo JMO-a 1936. zadalo »smrtonosni udarac islamskoj vjerskoj prosvjetnoj autonomiji, ukidajući muftije, onemogućujući ulemu u islamskim vjerskim stvarima, zabranjujući muslimanskoj arnautskoj i turskoj djeci učiti vjeronauku na svom jeziku, dovodeći preko džahila [neznalica] za reis-ul-ulemu čovjeka bez kvalifikacija«. Pored toga, »ti isti bivši muslimanski predstavnici sudjelujući u centralističkoj vladi JRZ proglašuju javno antidržavnim elementima uopće sve decentraliste i među njima autonomiste prijeteći im što više 'istrebljenjem'. Zato se na kraju proglassa muslimani pozivaju da u ime »životne potrebe« i »propisa našeg uzvišenog Islama«, biraju kandidate Muslimanske organizacije na Mačekovoj izbornoj listi.⁸⁰

Kako bi se snažnije istaknula vjersko-vakufska pozadina izborne borbe, u ime Muslimanske organizacije na Mačekovoj listi u tuzlanskom kotaru, nasuprot Mehmedu Spahi, kandidiran je umirovljeni muftija i bivši član Ulema međžlisa Šaćir Mesihović, a kao njegov zamjenik bivši muftija i urednik tradicionalističkog tuzlanskog *Hikjmeta* Ibrahim Čokić, koji je 1936. dobio otkaz iz vjerske službe bez prava na mirovinu. Čokić je prije izbora uputio proglas tuzlanskim muslimanima da glasuju za Mačeka i Mesihovića koji je, za razliku od Mehmeda Spahe, i dalje »na programu bivše J.M.O. i prema tome na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine«, a osim toga, traži i promjenu zakona i Ustava Islamske vjerske zajednice. Podsjećao je muslimanske birače da je i sâm kao utemeljitelj stranke slijedio Spahu »od rascjepa bivše J.M.O. pa i na prošlim petomajskim izborima«. Ukoliko bi pobijedili Spaho i JRZ, prema Čokićevim navodima, »ostala bi naša vjersko-prosvjetna autonomija i samouprava sakata kakva je sada i ostaće rasturena i raskomadana naša Bosna i Hercegovina u četiri banovine, Drinsku, Zetsku, Primorsku i Vrbasku«. ⁸¹ U ime »Muslimanske organizacije« u sarajevskom izbornom kotaru Mehmedu Spahi suprotstavljeni su Hakija Hadžić i Mehmed Handžić, koji je kandidaturu istaknuo i u Konjicu. Handžić je također uputio izborni proglas muslimanskim biračima da glasuju »sa ostalom braćom Hrvatima«, kako bi time »nadoknadili štete i nepravde, koje su nam do danas učinjene«. ⁸²

Hadžićev izborni savez s nezadovoljnom ulemom naišao je na određen odjek među imamima, pa je Ulema međžlis krajem studenoga 1938. izvijestio reis-ul-ulemu o predstavkama u kojima »se javlja, da su se neki vjerski službenici angažovali u ovoj izbornoj kampanji i to pocijepani na razne tabore, pa da time izazivlju mržnju i

80 AGHB, A-507/B. »Bajramska čestitka Muslimanske organizacije«.

81 AGHB, A-516/B. »Braćo muslimani!«.

82 AGHB, A-517/B. »Braćo muslimani!«

prezir ehaliije [stanovništva] dotičnog mjesta ne samo protiv sebe, nego i protiv cijelog ilmijanskog staleža«. Tako se ističe da je nezadovoljstvo muslimana imamskom agitacijom protiv Mehmeda Spahe toliko, da se ponegdje »psovao saruk [imamsko pokrivalo glave] i brada dotičnoj ilmiji, pa je time nanesena uvreda i svim ostalim vjerskim službenicima i njihov autoritet izvrnut ponižavanju«. Prema izvješću Ulema medžlisa, bilo je »čak slučajeva gdje su političke kancelarije prisiljavale vjerske službenike da se lično angažuju u ovoj izbornoj kampanji, i tako ih prisiljavali da se izlažu tim pogrdama i psovkama«. Zato je Ulema medžlis predložio reis-ul-ulemi da odobri izdavanje okružnice kojom bi se Mehmedu Spahi odani imami »mogli oduprijeti zahtjevima neloyalnih političara, koji u svojoj bezobzirnosti nisu vodili računa o potrebi nepristranosti i dostojanstvu naše ilmije«. ⁸³

Reis-ul-ulema Fehim Spaho je odgovorio Ulema medžlisu da se ne protivi izdavanju takve okružnice, »ako nije i suviše kasno«. Ipak je prigovorio dijelu njezina sadržaja u kojem je stajalo i da izborni kandidati iz imamskog staleža ne smiju agitirati, a što se odnosilo na oporbenu ulemu povezanu s Hakijom Hadžićem. Spaho je odgovorio da, »ako se je već propustilo da im se uopće zabrani kandidovanje, meni se čini da je nezgodno sada im zabraniti agitaciju«, jer »ne može se zamisliti kandidacija bez agitacije«. ⁸⁴ Nakon dogovora s reis-ul-ulemom, sarajevski Ulema medžlis, potaknut razbuktavanjem izborne borbe, nekoliko dana prije izbora uputio je okružnicu svim vjerskim službenicima u kojoj između ostalog stoji:

»Na osnovu prispjelih dostava i pritužbi protiv djelovanja vjerskih službenika u izbornoj agitaciji, Ulema medžlis naređuje svima vjerskim službenicima da se u sadašnjoj izbornoj kampanji uzdrže na odmjerenoj visini, uzimajući dovoljno obzira na prilike svoga poziva te da se klone svakog ispoljavanja u navedenom pogledu. Zabranjuje se održavanje mahalskih političkih zborova, konferencija i slično po vjerskim zgradama (mekjtebima, džamijama, njihovim dvorištima i sl.) Svaki vjerski službenik koji se bude ogriješio o ovaj raspis, odgovaraće za to po postojećim propisima«. ⁸⁵

Hadžićev izborni savez s nezadovoljnom ulemom pokazao se kao potpuni politički promašaj, u pozadini kojeg je stajalo precjenjivanje važnosti vakufskog pitanja za političko raspoloženje bosansko-hercegovačkih muslimana. Za razliku od određenog uspjeha Muslimanske organizacije i pristaša HSS-a u Vrbaskoj banovini, gdje oporbena muslimanska autonomistička akcija nije u prvi plan isticala vjersko-vakufsku problematiku, u Tuzli i Sarajevu dvojica su alima u izravnoj borbi s Mehmedom Spahom uvjerljivo poraženi. Prema službenim rezultatima, umirovljeni muftija

83 HAS, OFS, SF- 542. Pismo predsjednika Ulema medžlisa reis-ul-ulemi od 28. studenoga 1938.

84 HAS, OFS, SF-543. Pismo reis-ul-uleme Fehima Spahe predsjedniku Ulema medžlisa od 28. studenoga 1938.

85 »Jedan raspis sarajevskog Ulema-Medžlisa«, *Jugoslovenska pošta* (Sarajevo), 1. XII. 1938.

Mesihović u Tuzli je dobio tek 623 glasa, nasuprot uvjerljivih 10.844 za Mehmeda Spahu. Slično je bilo i u Sarajevu, gdje su Handžić i Hadžić dobili samo 361 glas, a Spaho i srpski kandidat JRZ-a Branko Kaluđerčić 9730 glasova, što je za muslimanski dio JRZ-a predstavljao i ključni dokaz ispravnosti stranačke politike u islamskim vjersko-prosvjetnim i vakufskim poslovima.⁸⁶

Muslimanski vjersko-politički rascjep ostao je bez epiloga sve do kraja Kraljevine Jugoslavije. Sukob je obilježio muslimanski društveni život i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a okončan je tek nakon komunističkog preuzimanja vlasti 1945. kada su različitim oblicima državno-političke represije iz javnog života uklonjeni svi njegovi sudionici.⁸⁷

SUMMARY

»Spaho's« Islamic religious community. Between renewal of Waqf autonomy and party control 1935-1938

Based mostly on unpublished archival material, the paper analyzes and interprets the circumstances within the Islamic religious community in the Kingdom of Yugoslavia following the 1935 parliamentary elections and the entry of Mehmed Spaho and the Yugoslav Muslim Organization in the government formed by Milan Stojadinović and the Yugoslav Radical Union. By means of Stojadinović's concession to Spaho, religious, educational and Waqf autonomy of the Islamic community, that was restricted during the dictatorship introduced in 1929, was once again established. The autonomy was renewed by giving the Muslim members within the Yugoslav Radical Union control over institutions of Islamic religious communities, and by introduction a previously unknown form of laicism that considerably limited the influence of *ulema* in religious and Waqf activities. This led to a conflict between some of the ulema and Spaho's supporters, which marked the social life of the Muslims and influenced political and party relations.

Keywords: Islamic religious community, Reis-ul-Ulema, Mehmet Spaho, Fehim Spaho, Hakija Hadžić, Yugoslav Muslim Organization, Yugoslav Radical Union, Muslim organization

86 »Pobjeda Jugoslavenske radikalne zajednice«, *Pravda*, 16. XII. 1938; »Rezultati skupštinskih izbora u kotarevima Bosne i Hercegovine«, *Muslimanska svijest* (Sarajevo), 21. XII. 1938.

87 Z. Hasanbegović, »O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001, br. 1, 75-90.